

Straffrätt och samhällsekonomi

Göran Skogh

1973

Lund
Economic
Studies

STUDENTLITTERATUR

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41552415_0046

STRAFFRÄTT OCH SAMHÄLLSEKONOMI

Göran Skogh

Rapport nr. 1 till projektet "Resursallokering inom Rätts-
väsendet". Nationalekonomiska institutionen vid Lunds Universitet.
Lund 1973.

Distribution - Studentlitteratur

© Göran Skogh 1973
Printed in Sweden
Studentlitteratur
Lund 1973
ISBN 91-44-10051-5

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

FÖRORD 7

1. INTRODUKTION

1.1. Inledning 11

1.1.1. Syfte och avgränsningar 11

1.1.2. Framställningens uppläggning 14

1.2. Rättsväsen och rättsskydd 17

1.2.1. Privata och kollektiva insatser för rättsordningens upprätthållande 17

1.2.2. En modell för potentiella offers efterfrågan på kollektivt rättsskydd 18

1.2.3. Brottsslingen som samhällsmedborgare 19

1.3. Rättsväsendets optimeringsproblem vid kriminaliserad skadegörelse 20

1.3.1. Lagstiftning kontra avgifter vid negativa externa effekter 20

1.3.2. Några slutsatser i Beckers analys 21

1.3.3. Benthams nyttoteoretiska rättsfilosofi 22

1.4. Sammanfattning 24

2. AVTAL OCH KONTROLLORGAN

2.1. Inledning 26

2.2. Ett avtalbart spel 27

2.2.1. Exemplets uppläggning 27

2.2.2. Kontrollorganets funktion 28

2.3. Ett icke avtalbart spel 29

2.3.1. Exemplets uppläggning 29

2.3.2. Kontrollorganets funktion 30

2.4. Fackföreningsexemplet 31

2.4.1. Exemplets utformning 31

2.4.2. Kontrollorganets funktion 33

2.4.3. Ekonomisk analys av ett moraliskt problem 34

2.5. Sammanfattning med kommentar 35

3. KONTROLLORGANETS FUNKTION VID TILLGREPP OCH NEGATIVA EXTERNA EFFEKTER

3.1. Inledning 37

3.2. Kontrollorgan vid tillgrepp 37

3.2.1. Ett tillstånd med tillgrepp men utan kontrollorgan 37

3.2.2. Kontrollorganets funktion 40

3.2.3. Lagstiftarens optimeringsproblem 43

3.3. Kontrollorgan vid negativa externa effekter 45

3.3.1. Fiskeexemplet omformulerat 45

3.3.2. Kommentar till antagandet om offrets skyddsåtgärder mot negativa externa effekter 47

3.4. Sammanfattning och avslutande anmärkningar 50

4. RÄTTSVÄSENDETS OPTIMERINGSPROBLEM VID FÖRMÖGENHETS-, TILLGREPPS- OCH SKADEGÖRELSEBROTT

4.1. Brottens ekonomiska konsekvenser 53

4.1.1. Privata och kollektiva kontrollkostnader 53

4.1.2. Förlustfunktionen 55

4.1.3. Ett analyschema för kostnadernas inbördes beroende 57

4.1.4. Offrets plats i analysen 58

4.2. Sociala konsekvenser av förändringar i mängden faktiskt begångna brott 59

4.2.1. Sociala värderingar knutna till brottens antal och storlek 59

4.2.2. Problemet att mäta förändringar i brottsmängden 61

4.2.3. Marknadseffekter till följd av straffrättsliga åtgärder 62

4.3. Sammanfattning 63

5. KONSEKVENSER INOM RÄTTSVÄSENDET DÅ STRAFFRÄTSLIGA ÅTGÄRDER ÄNDRAS

5.1. Inledning 66

5.2. Framtida möjligheter att mäta kostnaderna inom det svenska rättsväsendet 67

5.2.1. Rättsväsendet som ett system 67

5.2.2. Rättsinformationssystemets uppbyggnad 68

5.2.3. Programbudgetförsöken 69

5.3. Möjligheter till teoretiska analyser av rättsväsendets interna allokeringsproblem 70

5.3.1. Teoretiska analysförsök av polisiär verksamhet 70

5.3.2. Analys av domstolsprocessen 71

5.3.3. Mätning av kriminalvårdens effektivitet 73

6. STRAFFRÄTTSLIGA ÅTGÄRDERNS INVERKAN PÅ BROTTSMÄNGDEN

6.1. Inledning 76

6.2. Alternativkostnader för brott 78

6.2.1. Hypoteser om hur antalet brott beror av förändringar i förövarnas kostnader och intäkter 78

6.2.2. Ett par kommentarer 79

6.2.3. Den enkla avskräckningsvarianten 80

6.2.4. Tidsfaktorns betydelse 82

6.3. Interdependensen mellan straffsatser 83

6.3.1. Substituerbarhet mellan illegala alternativ 83

6.3.2. Brottkonkurrens och stordriftsfördelar 84

6.3.3. Brottsmängdens beroende av tidigare straff 85

6.4. Brottslingens reaktion och den samhällsekonomiska kalkylen 86

6.4.1. Parametrar inom rättsväsendet 86

6.4.2. Brottslingarnas kostnader 87

6.4.3. Analyschema för bedömning av förändringar i brottsmängden 89

6.5. Sammanfattande synpunkter 91

7. SUBSTITUERBARHETEN MELLAN RÄTTSVÄSENDETS OCH OFFRENS PREVENTIVA ÅTGÄRDER

7.1. Inledning 94

7.2. Substituerbarheten mellan privat och kollektivt skydd 95

7.2.1. Potentiella brottsoffers betalningsvillighet för rättsväsendets åtgärder 95

7.2.2. Antagandet om oförändrad brottsmängd då straffrättsliga åtgärder förändras 97

7.2.3. Några exempel på betydelsen av offrens skyddsåtgärder 98

7.2.4. Kriminalstatistik som indikator på brotts allvarlighet 100

7.2.5. Begränsningar i Beckers analys av brottslighet 102

7.3. Försäkringssystemets betydelse 103

7.3.1. Möjligheterna att påverka riskerna 103

7.3.2. Försäkringssystemets optimala utformning 104

7.4. Anmälningssystemets betydelse för kostnaderna inom rättsväsendet 105

8. RAPPORTEFTERGIFT I ANSLUTNING TILL BUTIKSSNATTERIER

8.1. Inledning 108

8.1.1. Ett tillämpningsexempel 108

8.1.2. Uppläggning 109

8.1.3. Risken att ertappas och polisanmälas som butikssnattare 110

8.2. Kostnadsminskningen för rättsväsendet 111

8.2.1. Primära kostnader 111

8.2.2. Sekundära kostnader 111

8.3. Rapporteftergiftens inverkan på antalet snatterier 113

8.3.1. Potentiella snattares intäkter 113

8.3.2. Potentiella snattares kostnader 114

8.4. Företagens reaktion 116

8.4.1. Minskad exponering av varorna 116

8.4.2. Övervältring av kostnaderna 117

8.5. Sociala konsekvenser av den slutgiltiga förändringen i snatteriernas antal 118

8.6. En samhällsekonomisk bedömning 120

9. SUMMARY

9.1. Welfare Theoretical Basis 123

9.1.1. In the Tradition of Social Contract Theory 123

9.1.2. Punishment as a Stochastic Fee System 124

9.1.3. The Control Organ and Transfer Crimes 124

9.2. The Allocation Problem of Criminal Justice Systems which Combat Property Crimes 126

9.2.1. The Interdependence of Private and Collective Preventive Measures 126

9.2.2. Possible Simplifications 126

9.3. Behavior and Costs for the Criminal Justice System, Offenders and Victims 128

9.4. A Cost-Benefit Calculation 130

LITTERATURFÖRTECKNING 131

Denna avhandling utgör en slutrapport till projektet "Resursallokering inom Rättsväsendet". Avhandlingen berör framför allt allmänt teoretiska aspekter på rättsväsendets arbete. Inom en inte alltför avlägsen framtid hoppas jag få tillfälle att presentera en andra rapport, som skall behandla specifika problem i anslutning till den ekonomiska planeringen inom det svenska rättsväsendet.

Projektet har sedan 1 juli 1970 i huvudsak finansierats av Statens Råd för Samhällsforskning. Genomförandet har skett vid National-ekonomiska institutionen vid Lunds Universitet. Arbetet har genomförts av undertecknad med hjälp av bland andra professorerna Bengt Höglund, Ingemar Ståhl och Björn Thalberg samt universitetslektorn Lars Söderström, vilka varit mina handledare. Professorn i processrätt, Per Olof Bolding har varit projektets juridiske konsult. Arbetet har genomförts i samråd med Justitiedepartementets budgeterings- och planeringssekreteriat.

Den tid under vilken arbetet med denna avhandling pågått framstår för mig som mycket berikande och full av glädjeämnen. En anledning till detta är att ämnet - gränsområdet mellan nationalekonomi och juridik - fascinerat mig. En annan mycket viktig orsak till den stimulans jag upplevt, utgör det stöd och den välvilliga hjälp jag sedan starten rönt från vänner och kollegor. En mängd människor har uppmuntrat mig och bidragit till att avhandlingen kommit tillstånd. Låt mig därför nedan nämna några av alla dem, som jag är skyldig ett stort tack.

Våren 1969 träffade jag för första gången min hustru, Gunilla. Det var hennes stora engagemang i kriminalpolitiska frågor, som först fick mig intresserad av straffrättsliga problem. Utan hennes påverkan hade denna avhandling aldrig påbörjats. Under arbetets gång har hon bidragit med väsentliga synpunkter, idogt uppmuntrat mig och varit mig ett ovärderligt stöd.

Hösten 1969 bildades en liten diskussionsgrupp vid National-ekonomiska institutionen i Lund. Anledningen till gruppens bildande var att deltagarna på ett opretentiöst sätt ville diskutera sina och de övrigas planer på välfärdsteoretiskt baserade forskningsprojekt. Deltagare i gruppen var Bengt Höglund, Bengt Jönsson, Björn Lindgren, Bengt Nilsson, Lars Söderström, Eskil Wadensjö och undertecknad. Det var av stor betydelse för mig att vid dessa diskussioner kunna lägga fram mina första utkast till det som så småningom skulle bli denna avhandling. Gruppen ombildades efter hand. De ursprungliga deltagarna har dock fortsatt att vara mig till stor hjälp genom att tålmodigt läsa och kommentera mina olika alster.

Kontakten med Justitiedepartementets planerings- och budgeteringssekreteriat etablerades under våren 1970. Samarbetet med de som bedriver den ekonomiska planeringen inom rättsväsendet har varit av stor betydelse för avhandlingen, även om det direkta resultatet av samarbetet inte kommer till uttryck i denna rapport. Det oförbehållsamma stöd jag rönt från framför allt departementsrådet Börje Alpsten och expeditionschefen Ingvar Gullnäs har varit av stort värde och glatt mig mycket. I det dagliga arbetet har jag fått stor hjälp av nuvarande byrådirektören i Kriminalvårdsstyrelsen, Gunnar Andersson. Han har också bidragit med intressanta synpunkter vid de många tillfällen vi diskuterat rättsväsendets planeringsproblem. Jag är också tacksam för den hjälp jag fått som deltagare i "Arbetsgruppen för Kriminalitetsprognoser". Vid arbetsgruppens sammanträden har jag haft rika möjligheter att ventilera mina idéer. På så sätt har jag fått synpunkter och argument från flera av Sveriges främsta experter på rättsväsendets planeringsfrågor.

Professor Per Olof Bolding har visat ett stort intresse för projektet alltsedan inledningsstadiet. Genom honom kom jag i kontakt med sekreteraren i "1968 års brottmålsutredning", hovrättsassessor Erland Aspelin. Vi diskuterade de ekonomiska konsekvenserna av smärre tillgreppsbrott. Jag fick ta del av utredningens material och skrev under försommaren 1970 den första versionen av en uppsats om en samhällsekonomisk analys av butikssnatterier. Uppsatsen publicerades så småningom i en bilaga till brottmålsutredningens betänkande "Snatteri". Denna uppsats var i mycket ett förarbete till avhandlingen. Uppsatsen har omarbetats och utgör nu ett tillämpnings-exempel i slutet av avhandlingen. Erland Aspelin har varit mig till stor hjälp både genom det intresse han visat och genom det arbete han lagt ner genom att läsa och kommentera mina olika versioner av snatteriavsnittet.

Jag har varit speciellt uppmuntrad av stöd och kommentarer jag fått av en rad kriminologer, jurister och samhällsvetare utanför det ekonomiska skrået. Som representanter för denna grupp vill jag nämna docent Hans Klette, professor Per Stjernquist och den danske kriminologen Preben Wolf samt doktor jur. Hans Heinrich Vogel, vilken under den senaste tiden även hjälpt mig med den juridiska terminologin.

I juni 1972 lade jag fram en preliminär version av denna avhandling i form av en licentiatavhandling. Den grundliga behandling som avhandlingen då fick har varit av stor betydelse för framställningens nuvarande utformning. Jag är speciellt tacksam för att Rögnavaldur Hannesson, Krister Hjalte och Karl Lidgren åtog sig uppgiften att opponera på innehållet. Den slutliga versionen av avhandlingen är betydligt kortare och - hoppas jag - mer lättläst och koncis än licentiatavhandlingen. Innehållet har också i större omfattning inriktats mot den allmänna rättsläran och mer fundamentala rättsteoretiska problem. Denna förändring är till stor

del ett resultat av en serie seminarier och diskussioner som genomförts under det sista året här vid nationalekonomiska institutionen i Lund. Dessa seminarier hade inte givit samma resultat utan det stora intresse samtliga vid institutionen visat för mitt ämnesområde. I anslutning härtill vill jag inte underlåta att tacka Anders Borglin, Rolf Färe, Christina Jonung, Inga Persson och Charles Stuart. Charles Stuart har dessutom hjälpt mig med att översätta avhandlingens sammanfattning. Jag vill också uttrycka min glädje över det helhjärtade stöd och det speciella intresse för rättsekonomiska frågeställningar som min examinator, Ingemar Ståhl, visat.

Till sist skall jag beröra den betydelsefulla hjälp jag fått med det administrativa arbetet, som förlöpt utan minsta friktion. Institutionens studierektor, Peter Stenkula, har varit tillmötesgående på alla sätt och därigenom underlättat avhandlingsarbetet. Vaktmästare Geza Bakos har kopierat och häftat mina olika utkast. Hedvig Ahlbom har skött det kamerala arbetet och Kerstin Sundelin har gjort den slutliga utskriften av manuset.

Lund den 6 augusti 1973
Göran Skogh

1. INTRODUKTION

1.1. Inledning

1.1.1. Syfte och avgränsningar

Intresset för välfärdsteoretiskt baserade kostnads-intäkts-kalkyler har ökat i samband med den offentliga sektorns expansion. Allt eftersom den icke marknadsstyrda delen av ekonomin blivit större, har behovet av samhällsekonomiskt orienterade analyser vuxit. I samband härmed har den välfärdsteoretiska teorin med framgång tillämpats på en rad områden med anknytning till de offentliga förvaltningarna. I denna avhandling skall jag analysera vissa av rättsväsendets ekonomiska problem med hjälp av välfärdsteori. Jag anknuter därmed till de analyser av olika delar av den offentliga sektorn, som genomförts av andra ekonomer. Min avsikt är att påvisa den välfärdsekonomiska teorins tillämpbarhet även på det rättsvetenskapliga området.

Med rättsväsendet avses den verksamhet, som sorterar under polis, åklagare, domstol och kriminalvård. Dessa områden administreras i Sverige i huvudsak inom Justitiedepartementets ram. Det finns dock ingen anledning att inskränka analysen till detta departements verksamhetsområde. Många polisiära insatser sker inom andra verk; skatterevisioner genomförs t.ex. inom Riksskatteverket och Televerket kontrollerar licenser. Vissa kriminalvårdande uppgifter genomförs t.ex. av kommunerna via socialvården och andra av Arbetsmarknadsstyrelsen.

Jag kommer huvudsakligen att begränsa mig till straffrättsliga åtgärder. Med straffrättsliga åtgärder avses åtgärder som resulterar i förändringar i risken att upptäckas i samband med brott eller i förändringar av straffet vid eventuell upptäckt. Med straffrättsliga brott menas ofta enbart brottsbalks- och specialstraffrättsliga brott, trots att det finns någon form av sanktionsmöjlighet bakom nästan all lagstiftning. Denna inskränkning behöver dock knappast medföra några problem. Mitt primära intresse gäller rättsväsendets allokeringsproblem. Eftersom det till övervägande del är brott enligt brottsbalken och enligt den specialstraffrättsliga lagstiftningen som be-
lastar rättsväsendet så kommer analysen att avse dessa brott.¹⁾

1) Bland specialstraffrättsliga brott berörs det svenska rättsväsendet framför allt av trafik-, skatte- och narkotikabrott.

Det råder oklarhet beträffande det inbördes förhållandet mellan olika kostnader i samband med brott. De mätningar som genomförts är också bristfälliga. I en amerikansk undersökning (Schenton 1931) försökte man beräkna kostnaderna av kriminella aktiviteter. Man skilde på "ultimate costs" och "immediate costs". "Ultimate costs" utgör minskningen i nationalprodukten till följd av brottsliga aktiviteter. Det är svårt att se hur man skulle kunna skatta denna totala storhet. Man gav också upp. Däremot försökte man skatta "immediate costs". Dessa kostnader inkluderar privata kostnader för skydd mot brott, förluster i samband med brottsliga aktiviteter, rättsväsendets kostnader och försäkringskostnader. Visserligen påpekades förekomsten av dubbelräkningsproblem. Det hindrade dock inte att man summerade de olika beloppen. I en senare undersökning (The Challenge of crime in a free society 1967. Sid. 31 ff.) genomförs ungefär samma typ av beräkning.

Det kausala sambandet mellan brott och kostnader är oklart i de undersökningar som genomförts (se Schelling 1967 och Morris & Hawkins 1970). Det är också oklart hur rättsväsendets insatser påverkar dessa kostnader. Under senare år har det föreslagits ytterligare¹⁾ indelningar av kostnader i anslutning till brottslig verksamhet. Man har dock inte genomfört någon ingående analys av kostnads-
slagens inbördes beroende. För att man skall kunna genomföra samhällsekonomiska kalkyler över straffrättsliga åtgärder fordras därför en generell genomgång av rättsväsendets straffrättsliga funktioner och en analys av kostnadernas relation till varandra.

Av denna anledning skall jag i början av avhandlingen studera ekonomiska motiveringar för kollektiv kontroll i allmänhet. Därefter presenteras en skiss över hur man i framtiden bör kunna genomföra systematiska kostnads-intäktskalkyler av straffrättsliga åtgärder. Det är dock ingenting som hindrar att man använder samma schema för analyser av t.ex. förebyggande åtgärder.

Vid kalkyler i samband med rättsväsendets åtgärder uppkommer en rad problem, som gäller för samhällsekonomiska kalkyler i allmänhet. Det gäller t.ex. värdering av liv och personskador, val av social räntefot, tidsvinster, sekundära marknadseffekter. Dessa allmänna problem får stå åt sidan för specifika problem i anslutning till kalkyler inom det straffrättsliga området.

1) Se Katzman, M.T. The economics of defence against crime in the streets, 1968. Martin, J.P. & Bradley, J. Design of a study of cost of crime, 1964. Robert, P. Operational research in the criminal justice system, 1970. Hann, R. Economics of crime and criminal justice project, 1971. Tullock, G. An economic approach to crime 1969. I Lindby (1970) finner den intresserade en sammanställning av olika kostnadsindelningar som föreslagits.

Vid ekonomisk analys av ett problem är det vanligt att man jämför jämviktstillstånd i statiska modeller. Antag t.ex. att analysen avser effekterna av en finanspolitisk åtgärd. Antagna samband mellan de ekonomiska variablerna formuleras eventuellt i en serie ekvationer. Ekvationssystemet löses simultant för givna parametervärden, vilket ger en jämviktslösning. Därefter introduceras en förändring i någon finanspolitisk parameter, vilket ger upphov till en ny jämviktslösning med nya variabelvärden. Den finanspolitiska förändringens verkningar analyseras därefter genom en jämförelse mellan modellens jämviktslösningar. Analysen av straffrättsliga åtgärders verkningar genomförs nedan enligt analoga principer. Jag utgår från ett tänkt jämviktstillstånd där också rättsväsendets åtgärder är givna. Sedan införs en förändring i någon straffrättslig parameter. Denna förändring påverkar direkt eller indirekt olika myndigheter, förövarna av de brott som berörs, offer för brotten etc. Trots att det föreligger en komplicerad interdependens mellan de olika parternas agerande kan man tänka sig att ett nytt jämviktstillstånd etableras via successiv anpassning till de nya förhållandena. Detta jämviktstillstånd innebär en ny uppsättning kostnader och intäkter för de involverade agenterna. Den straffrättsliga åtgärdens verkningar analyseras genom jämförelser mellan de olika jämviktstillstånden. Analysen är total i den meningen att jag eftersträvar att få med alla relevanta interdependenta faktorer. Däremot måste analysen successivt förenklas för att den inte skall bli oöverskådlig.

Trots att jag utgår från ett formellt analytiskt betraktelsesätt så är framställningen föga formaliserad. En anledning till detta är att avhandlingen behandlar ett förhållandevis oetablerat område och innehåller tvärvetenskapliga inslag, varför jag önskar nå en relativt bred läsekrets. Min ambition har varit att göra framställningen förståelig även för läsare med enbart elementära kunskaper i ekonomisk teori.

För att fullständiga samhällsekonomiska kostnads-intäktsanalyser skall kunna genomföras fordras tillgång till empiriska data. Jag genomför inga självständiga empiriska skattningar i denna framställning. Empirin har skjutits åt sidan till förmån för mer principiella frågeställningar. Avhandlingen innehåller alltså inga fullständiga kostnads-intäktsanalyser, däremot struktureras problemen vid analys av straffrättsliga åtgärder efter ekonomiskt teoretiska principer. Därigenom kan avhandlingen användas vid argumentationsanalys i anslutning till straffrättsliga åtgärder samt tjänstgöra som underlag för framtida empiriska studier.

1.1.2. Framställningens uppläggning

Här i kapitel 1 redogör jag för några tidigare ansatser till analys av rättsväsendets samhällsekonomiska funktioner. Därmed ges samtidigt en inblick i några av de problem som behandlas längre fram.

Rättsväsendet brukar användas som exempel på en kollektiv nytthet. I verkligheten är genuint kollektiva varor sällsynta och rättsskipningen har både kollektiva och privata inslag. Jag börjar med en diskussion om i vilken mening man kan betrakta rättsväsendet som en kollektiv nytthet. Sedan presenteras en modell för efterfrågan på kollektivt rättsskydd. I anslutning till denna modell kommer jag in på straffets välfärdsteoretiska roll och brottslingens plats i analysen.

I den välfärdsteoretiska litteraturen pågår en diskussion angående användandet av avgifter eller lagstiftning vid förekomst av negativa externa effekter. Denna debatt är i det närmaste helt skild från den litteratur som behandlar rättsväsendets allokeringsproblem och kostnader i samband med olika typer av brott. Om man lagstiftar mot aktiviteter som medför negativa externa effekter så erhålles ett brott i anslutning till denna aktivitet. Skadan utgörs bland annat av den negativa externa effekten. Till detta kommer rättsväsendets kostnader för att upprätthålla laglydnaden. Diskussionen om externa effekter har alltså beröringspunkter med rättsväsendets ekonomiska problem, vilket tas upp längre fram i kapitlet. I samband med detta skall jag beröra några punkter i en modell av Gary Becker (1968), vilken just behandlar rättsväsendets optimeringsproblem vid kriminaliserade negativa externa effekter. Jag skall också knyta Beckers analys till en av hans historiska föregångare, Jeremy Bentham, och finna att ett välfärds- eller nyttoteoretiskt angreppssätt på rättsväsendets problem ingalunda är en ny företeelse.

Det är inte självklart att brott och straff kan eller bör analyseras med ekonomisk teori. Det är inte ovanligt att rättsskipningen betraktas som ett moraliskt problem överordnat ekonomiska knapphetsresonemang. Detta är kanske inte så märkligt, man ställer sig t.ex. frågan hur rättsväsendets insatser kan gagna samhället som helhet, då man ju tillgriper straff mot vissa individer. Något omformulerad blir frågan om en straffrättslig åtgärd i någon mening kan anses paretosanktionerad. Är det möjligt att införa straff som gagnar samtliga samhällsmedborgare, eller måste man i den ekonomiska analysen vid varje straffrättslig åtgärd väga de drabbades lidande mot utbytet av åtgärden? För att belysa dessa frågor skall jag i kapitel 2 studera rättsväsendets principiella funktioner med hjälp av några avtals-teoretiska exempel. Exempelen berör avtal mellan olika parter och

inrättandet av kontrollfunktioner för upprätthållandet av avtalen. De kontrollfunktioner som beskrivs i detta kapitel har inte direkt anknytning till polis, domstolar och kriminalvård, men är väsentliga för förståelsen av rättsväsendets allokeringsproblem.

Inom rättsväsendet beivras i första hand förmögenhets- och tillgreppsbrott samt skadegörelse i vid mening. Avsikten med kapitel 3 är att förklara kontrollfunktionerna vid brott av den typ som belastar rättsväsendet. Detta görs genom exempel från ett hypotetiskt och i vissa avseenden synnerligen förenklat samhälle. Individerna utgörs av fiskare som lever på en isolerad ö. Var och en fiskar och tjuvfiskar för att maximera sin nytta. I utgångsläget finns ingen rättsordning eller äganderättsrelation. Det förekommer heller inga sanktionshot mot tjuvfiskare. Det inrättas dock avtal om förbud mot tjuvfiske. För att upprätthålla dessa avtal inrättas kontrollfunktioner. Avtalen är förenade med förhandlingskostnader, varför avtalsrätten delegeras till (eller erövrar av) en lagstiftande myndighet. Denna myndighet ställs sedan inför problemet att utforma kontrollfunktionerna på ett optimalt sätt. På detta sätt studeras lagstiftarens roll i detta modellsamhälle med denna specifika form av tillgrepp. Efter tillgreppsexemplet upprepas förfarandet utan tjuvfiske, men med negativa externa effekter i produktionen på så sätt att de olika individernas fiske påverkar de övrigas fångster negativt. Även i detta fall föreligger det gemensamma intresset att inskränka verksamheten och samtidigt måste kontrollfunktioner inrättas, varvid det följer en utveckling som är analog med det fall som gällde tjuvfisket.

I kapitel 4 har jag kommit så långt att jag utifrån de tidigare exemplen kan formulera en målfunktion för rättsväsendet vid utformandet av straffrättsliga åtgärder i anslutning till förmögenhets-, tillgrepps- och skadegörelsebrott. Det antas att rättsväsendet har till uppgift att minimera den sociala förlusten till följd av dessa brott. Målfunktionen består alltså av en presentation av de sociala kostnader som är förenade med brott samt hur dessa kostnader är relaterade till varandra. Senare berörs också andra brott som i viss utsträckning belastar rättsväsendet, men som inte behandlas i den övriga framställningen. Det gäller framför allt regleringar av marknader och brott i form av agerande på illegala sidomarknader.

Införandet av straffrättsliga åtgärder medför kostnader för polis, åklagare, domstol och kriminalvård. De olika myndigheternas verksamheter är intimt förbundna med varandra. I kapitel 5 studeras sambanden mellan straffrättsliga åtgärder och kostnaderna inom rättsväsendet. Jag inleder med en systemanalytisk beskrivning av rättsväsendet, varefter jag kommer in på planeringen inom det svenska rättsväsendet och möjligheterna till kostnadsberäkningar

vid samhällsekonomiska kalkyler i framtiden. Längre fram refereras också en del förslag till ekonomisk analys av rättsväsendets delområden.

I kapitel 6 genomförs en analys av de straffrättsliga åtgärdernas allmänpreventiva verkan. Analysen sker med utgångspunkt från ekonomisk beslutsteori. Jag studerar substituerbarheten mellan lagliga och olagliga alternativ för olika potentiella brottsutövare. Känsligheten för straffrättsliga förändringar beror också på osäkerheten i valsituationen, de potentiella brottslingarnas tidspreferens, om flera brott begås samtidigt och om det gäller tidigare straffade. Dessa olika komponenter måste beaktas för att man skall kunna ta ställning till straffrättsliga åtgärders effekt på brottsmängden.

De som utsätts för risken att bli offer för brott är motiverade att vidtaga skyddsåtgärder. Dessa åtgärder påverkar mängden brott och därmed också kostnaderna inom rättsväsendet och effekten av straffrättsliga åtgärder. I kapitel 7 behandlas substituerbarheten mellan rättsväsendet och offrens skyddsåtgärder. Offrens skyddsåtgärder och benägenhet att anmäla brott är beroende av försäkringsmöjligheterna, varför även försäkringssystemets innebörd penetreras. Offrens reaktion då de upplever förändringar i riskerna att utsättas för brott har flera intressanta kriminalpolitiska implikationer, vilket också behandlas i detta kapitel.

Skissen över hur framtida kostnads-intäktsanalyser av straffrättsliga åtgärder bör kunna genomföras är nu presenterad. I kapitel 8 presenteras ett tillämpningsexempel för att ytterligare belysa den tänkta analysens uppläggning. Exemplet berör införandet av rapportteftergift i anslutning till butikssnatterier, vilket innebär en minskning av det straffrättsliga förfarandet i anslutning till denna brottstyp.

I kapitel 9 följer slutligen en sammanfattning på engelska.

1.2. Rättsväsen och rättsskydd

1.2.1. Privata och kollektiva insatser för rättsordningens upprätthållande

Ovan har rättsväsendet definierats med den verksamhet, vilken bedrivs av polis, åklagare, domstol och kriminalvård. Detta är dock en godtycklig definition. Rättsväsendet skulle t.ex. kunna stå för alla de åtgärder som vidtas för att upprätthålla rättsordningen i samhället. Av dessa är vissa av kollektiv karaktär, medan andra är av mer eller mindre privat karaktär. Potentiella offer kan med olika medel försöka hindra brott, t.ex. med hjälp av lås och murar. Dessa åtgärder försvårar brottens genomförande och kan vara motiverade, även om det inte föreligger några sanktionsmöjligheter mot upptäckta förövare. Om upptäckt medför någon form av sanktion, kan utbytet av skyddsåtgärderna väntas stiga. Sanktionsmöjligheter kan även motivera spanings- och bevakningsåtgärder som i och för sig inte försvårar brottens genomförande, men som har en brottsminskande effekt genom påverkan på upptäcktsrisken. Det är uppenbart att vissa skydds- och spaningsåtgärder är förenade med stordriftsfördelar och därför föreligger i form av kollektiva tjänster.

Vid förekomst av straff tillkommer problemet att utdöma och verkställa straff. Rättsskipningen i privat form kan t.ex. ta sig uttryck i uteslutning, repressalier, avskedanden och misshandel. Det finns flera skäl att kollektivisera rättsskipningen, t.ex. beroende på produktionstekniska förhållanden eller på grund av att bestraffningen har ödesdiger verkan för de som straffas, med konsekvenser för det allmänna. Av jämlikhetsskäl kan det också föreligga intresse av att olika individer döms efter klart fastställda principer. Rättssäkerhetskraven motiverar alltså dom och verkställan av kollektiva organ.

Rättsordningen kan också upprätthållas genom inlärn timer eller propaganda, t.ex. genom att aversion skapas mot illegala handlingar eller stöldgods, vilket minskar utbytet av brott. Dylik påverkan förekommer genom både privat och kollektiv försorg. Om en enskild påverkar andra individer så att brottsbenägenheten går ner så ökar inte bara rättsskyddet för denna individ utan också för andra potentiella offer. Denna omständighet tenderar att medföra "för lite" inlärn timer på privat initiativ, vilket motiverar kollektivet att i någon form öka den moraliska påverkan utöver den som sker privat.

De åtgärder som genomförs av polis, åklagare, domstol och kriminalvård är i huvudsak av kollektiv karaktär, men innehåller också privata inslag så tillvida att rättsväsendet kan skydda vissa grupper eller specifika individer snarare än kollektivet.

I praktiken är det ju så att alla varor är mer eller mindre semi-kollektiva, medan genuint kollektiva varor och genuint privata varor i Samuelsons mening (1954, 1955, 1958) utgör extremfall (Buchanan 1958). Det är därför en ganska grov förenkling att beteckna rättsskyddet eller rättsväsendet som en kollektiv nytthet.

1.2.2. En modell för potentiella offers efterfrågan på kollektivt rättsskydd

Ekonomen Henry Tulkens m. fl. (1971) har diskuterat rättsväsendets egenskaper och funktioner. De konstaterar att rättsskyddet är en funktion av privata och kollektiva resursinsatser. De har också konstruerat en modell för offrens efterfrågan på kollektivt rättsskydd. Jag skall här redogöra för huvuddragen i denna modell, eftersom den är av intresse för den fortsatta framställningen.

Det finns en risk för de $i=1, \dots, n$ olika individerna i modellen att genom brott bli av med en del av sitt innehav av varor. I modellen förekommer de privata varorna x , w och z . w är den vara som kan stjälas från individerna. z är en produktionsfaktor.

I modellen ingår individuella nyttofunktioner $u_i = u_i(x_i, w_i)$, vilka antas vara konkava. Vidare antas det att de olika individerna kan utsättas för två olika tillstånd. I det första fallet (tillstånd 0) kan hon fritt konsumera varorna x och w . Sannolikheten att det andra tillståndet (tillstånd 1) skall uppstå för individ i är lika med p_i . Detta tillstånd innebär att individen berövas en del $(1 - \gamma)$ av sin tillgång av w .

Risken för den enskilde individen att utsättas för brott är emellertid påverkbar, dels med hjälp av den egna resursinsatsen (z_i) och dels genom en kollektiv tjänst y .

$$p_i = p_i(z_i, y) \text{ där } \frac{\partial p_i}{\partial z_i} < 0 \text{ och } \frac{\partial p_i}{\partial y} < 0 \text{ för } i=1, \dots, n.$$

Varje individs förväntade nyttonivå skrivs:

$$E[u_i] = p_i \cdot u_i^1(x_i, w_i^1) + (1 - p_i) \cdot u_i^0(x_i, w_i^0) \text{ där } w_i^1 = \gamma w_i^0.$$

Restriktionerna $x = \sum_i x_i$, $w = \sum_i w_i^0$ och $z = \sum_i z_i$, samt produktionsfunktionen $F(x, w, z, y) = 0$ införs, varefter den sociala nyttofunktionen $E(w) = \sum_i \lambda_i E(u_i)$ maximeras.

Som resultat erhålles nödvändiga villkor för optimum. Dessa är analoga med Samuelsons (1954) lösning för allokering av genuint kollektiva varor. Detta kan uttryckas så att summan av vad individerna är villiga att betala för den marginella enheten av det kollektiva rättsskyddet (y_1) skall överensstämma med kostnaderna att producera denna enhet.

1.2.3. Brottslingen som samhällsmedborgare

Tulkens m. fl. rubricerar sin ovan refererade modell med "Optimal allocation between protection and social prevention", medan jag kallat den en modell för potentiella offers efterfrågan på kollektivt rättsskydd. Nu är detta inte riktigt samma sak. Orsaken till de skilda beteckningarna ligger i att jag uppfattar författarnas egen beteckning som något vilseledande.

Modellen sådan den är formulerad skulle lika gärna kunna användas för kollektiva åtgärder mot brand, naturkatastrofer etc. Man kämpar så att säga mot "naturen". Vid brott förhåller det sig annorlunda. Brott genomförs av människor, vilka själva kan förväntas ha utbyte av dessa. I den sociala nyttofunktionen ingår inte brottslingarna, varför man inte utan vidare kan acceptera modellen som bas för allokeringsbeslut. Däremot kan den tjänstgöra som en utgångspunkt för bedömning av offrens betalningsvillighet. Betalningsvilligheten är beroende på uppfattningen av rättsväsendets möjligheter att påverka individens förluster i samband med brott. Offret är villigt att avstå viss del av sina tillgängliga resurser för att öka myndigheternas åtgärder om myndighetens åtgärd väntas få sådan effekt för denne att resursinsatsen inte har bättre alternativ användning.

1) Dvs att villkoret

$$\frac{\sum_i \lambda_i \frac{\partial p_i}{\partial y} \{u_i^1(x_i, w_i^1) - u_i^0(x_i, w_i^0)\}}{\lambda_i \frac{\partial p_i}{\partial z_i} \{u_i^1(x_i, w_i^1) - u_i^0(x_i, w_i^0)\}} = \frac{\partial F / \partial y}{\partial F / \partial z}$$

skall gälla.

Författarna är i och för sig medvetna om svagheten i modellen och medger att det fordras att de kriminellas nyttonivå beaktas för att modellen skall vara "completely general" (Tulkens m. fl. 1971 sid. 28). Man lämnar dock analysen på detta stadium och därmed också väsentliga frågor obesvarade. I och med att man avstår från att ta in brottslingar i den sociala välfärdsfunktionen gör man implicit en indelning i "lagliga" medborgare, dvs. de som är med i välfärdsfunktionen och som har tillgångar de kan förlora genom brott samt "kriminella", vilka inte ingår i nyttofunktionen och vars kostnader och intäkter heller inte beaktas.

Indelningen i "lagliga" och "kriminella" är en vanlig, men grov och delvis vilseledande förenkling. Den är, som vi nedan skall se, inte heller nödvändig. I stället kan man kalla alla nytto-maximerande individer för potentiella brottslingar, i den meningen att de skulle genomföra brott om utbytet av brottet i någon mening överstiger uppostringarna för detsamma. Individerna har i egen-skap av potentiella brottslingar ett utbyte av ökade möjligheter till brott. Man skulle med andra ord behöva kompensera de potentiella brottslingarna vid kollektiva skyddsåtgärder. Vid straff-rättsliga åtgärder kompliceras bilden ytterligare, eftersom rätts-skyddet är beroende av brottslingens reaktion och därför att straff leder till en förbrukning av resurser med alternativ användning. Samma individ kan också mycket väl vara både brottsling och brottsoffer.

1.3. Rättsväsendets optimeringsproblem vid kriminaliserad skade-görelse

1.3.1. Lagstiftning kontra avgifter vid negativa externa effekter

Under de senaste decennierna har det förekommit en livlig dis-kussion i den ekonomiska litteraturen om externa effekter. En väsentlig fråga gäller hur aktiviteter med privata kostnader, som avviker från de sociala kostnaderna, skall korrigeras för att den socialt optimala produktions- eller konsumtionsvolymen skall uppnås. Den traditionella lösningen härrör sig från Pigou och innebär som bekant avgifter eller subventioner på aktiviteter med externa effekter. Dessa skall vara lika stora som den mar-ginella skadan (utbytet) vid den optimala aktivitetsnivån.

Det uppstår svåra problem när man försöker fastställa den mar-ginella skadan. Det är inte heller alltid möjligt att avgifts-belägga den aktivitet som skapar de negativa externa effekterna, varför man tvingas beskatta komplement eller subventionera sub-stitut till aktiviteten (Buchanan & Stubblebine 1962, Davis & Whinston 1962, Baumol & Oates 1971). Trots detta har ett genom-

gående drag i den ekonomiska debatten varit att man försökt försvara avgiftsbeläggning gentemot regleringar, som om dessa alternativ skulle strida mot varandra. Undantag (Turvey 1963, Coase 1960, Mishan 1967) finns dock av vilka Gary Beckers artikel (1968) om brott och straff ur ekonomiska synvinklar utgör ett speciellt intressant exempel. Hans huvudtes är att vissa verksamheter är kriminaliserade på grund av deras negativa externa effekter. Ur analytisk synpunkt skiljer sig dessa brott inte från annan verksamhet med externa effekter. Visserligen föreligger det speciella svårigheter att varje gång identifiera brottsliga aktiviteter, men avgiftsbeläggningsen kan ske på den verksamhet som upptäcks och då med så stora belopp att förövarens förväntade kostnader överensstämmer med den "korrekta" avgiften.

Ett förbud förenat med bötesstraff kan alltså betraktas som ett stokastiskt avgiftssystem. Att använda avgifter är då inget avgränsat alternativ till lagstiftning. Då informationen om utövaren är ofullständig övergår avgiftsproblematiken successivt till en straffrättslig frågeställning. I det fall avgiften (straffet) för den ertappade brottslingen är stort uppstår inkomstfördelningsproblem. Vid allvarligare brott räcker inte heller brottslingens monetära budget, varför frihetsberövande eventuellt tillgrips (Becker 1965), vilket i sin tur för med sig en rad andra sociala konsekvenser.

1.3.2. Några slutsatser i Beckers analys

I sin modell antar Becker (1968) att nettoskadan av brott är en positiv, växande funktion av antalet brott. Med nettoskada avses samhällsskadan av brott minus brottslingens utbyte av brottet. Antalet brott är en negativ funktion av straffets storlek och upptäcktsrisken. Myndigheterna kan välja storleken på upptäcktsrisk och sanktion. Becker antar vidare att myndigheternas kostnader är en växande funktion med avseende på upptäcktsrisk och antalet begångna brott. Samhällskostnaderna för att genomföra sanktioner uttrycks med en koefficient framför den straffades kostnader för ett straff. Becker minimerar sedan en kostnadsfunktion som består av summan av de här angivna kostnadsslagen, med avseende på upptäcktsrisk och straffsats. För att erhålla en unik optimal lösning tillförs dessutom en del villkor av andra ordningen (sid. 209 ff.).

Som resultat av analysen erhålles att vid två brottstyper, där den ena medför större samhällsskada än den andra, ceteris paribus, så skall den förra betinga ett strängare straff. Denna slutsats överensstämmer med den allmänt vedertagna föreställningen att allvarligare brott skall betinga strängare straff än mindre allvarliga brott.

Samma resultat erhålles beträffande upptäcktsrisken. Brott som medför större samhällsskada skall betinga en högre upptäcktsrisk än andra, ceteris paribus, och således bekämpas intensivare.

Det visas också att två i övrigt lika brottskategorier med enda skillnaden att det ena brottet leder till större samhällskostnader vad gäller verkställan av straff, skall den brottsling som begår detta brott straffas mildare. Detta kanske inte syns klart, men det beror på att den totala kostnaden av brottslig verksamhet också påverkas av kostnaderna att verkställa straff. Detta leder till slutsatsen att ju högre den straffades och de anhörigas lidande värderas, desto lägre straff. Det innebär emellertid också att höginkomsttagare med stort inkomstbortfall vid eventuellt frihetsberövande bör ha lägre straff än i övrigt likvärdiga låginkomsttagare.

På samma sätt visas att en brottstyp skall medföra lindrigare straff när den grupp som begår denna typ av brott är relativt okänslig för straffsatsens storlek. Detta beror på att bestraffning är ett relativt underlägset medel vid bekämpning av den aktuella brottstypen. Har straff ingen inverkan på antalet brott så är det verkningslöst som brottsbekämpande medel, varför straffet bör sättas lika med noll. Ju mindre man tror på straffens allmänpreventiva eller moralbildande verkan, desto mindre bör alltså påföljden vara.

Becker lägger ett rent ekonomiskt betraktelsesätt på straffrättsliga problemställningar. Straffsanktioner och spaningsverksamhet utformas för att optimera en i ekonomiska termer formulerad målfunktion. Brottslingar antas handla i enlighet med en valhandlingsmodell, där risk och straff uppfattas som priser på verksamheten. De slutsatser som erhålles i Beckers modell är naturligtvis avhängiga de antaganden och inskränkningar som görs. Rimlighet i vissa antaganden skall närmare belysas i kommande kapitel. Redan nu kan emellertid konstateras att de konklusioner som Beckers modell ger ganska väl överensstämmer med vedertagna synpunkter på brott och straff.

1.3.3. Benthams nyttoteoretiska rättsfilosofi

Nu är det ingalunda så att ekonomisk analys av brott och straff är något helt nytt. Becker avslutar sin artikel (1968) med följande:

"Lest the reader be repelled by the apparent novelty of an 'economic' framework for illegal behavior, let him recall that two important contributors to criminology during the eighteenth and nineteenth centuries,

Beccaria and Bentham, explicitly applied an economic calculus. Unfortunately, such an approach has lost favor during the last hundred years, and my effort can be viewed as a resurrection, modernization, and thereby I hope improvement on these much earlier pioneering studies " (Sid. 209).

Becker hänvisar bland annat till rättsfilosofen och ekonomen Jeremy Benthams tankegångar. Dessa rättsfilosofiska spekulationer publicerades första gången år 1789. För att åskådliggöra Benthams idéer kan det vara lämpligt att citera några av hans formuleringar beträffande fall där straff inte är tillämpligt. Han skriver:

- "1. The general object which all laws have, or ought to have, in common, is to augment the total happiness of the community; and therefore, in the first place, to exclude, as far as may be, every thing that tends to subtract from that happiness: in other words, to exclude mischief.
2. But all punishment mischief: all punishment in itself is evil. Upon the principle of utility, if it ought at all to be admitted, it ought only to be admitted in as far as it promises to exclude some greater evil.
3. It is plain, therefore, that in the following cases punishment ought not to be inflicted:
 - a. Where it is groundless: where there is no mischief for it to prevent: the act not being mischievous upon the whole.
 - b. Where it must be inefficacious: where it cannot act so as to prevent the mischief.
 - c. Where it is unprofitable, or too expensive: where the mischief it would produce would be greater than what it prevented.
 - d. Where it is needless: where the mischief may be prevented, or cease of itself, without it: that is, at a cheaper rate." (Bentham 1960 sid. 281 f.)

Gary Becker kan sägas ha vidareutvecklat och formaliserat vissa av Benthams tankegångar med hjälp av modern välfärdsteoretisk analysmetod. Det kanske inte är så märkligt att detta låter sig göras. Bentham har i många avseenden påverkat andra ekonomiska teoretiker som Ricardo, Marshall och Jevons, framför allt som en föregångare till marginalnyttoteorin (Stark 1941 och 1946). Bentham var naturligtvis inte ensam föregångare till den nytto-

teori som senare formaliserats inom nationalekonomin. Han var inte heller ensam om att koppla ihop rättsfilosofi och nationalekonomi. I själva verket var gränserna mellan filosofi och nationalekonomi ganska flytande ända fram till slutet av 1800-talet. Tänkare som Adam Smith och Stuart Mill var samtidigt filosofer, ekonomer och samhällsvetare i största allmänhet.

Ekonomisk analys av rättsvetenskapliga problem har alltså förekommit långt tillbaka i tiden. Parallellt härmed har också förekommit en mängd filosofiska spekulationer, vilka ofta karaktäriserats av uppfattningen att rätt och moral är av "Gud instiftat" eller på annat sätt överordnat ekonomiska knapphetsresonemang. Benthams ekonomiskt formulerade teser upplevdes som radikala under 1800-talet (Bentham 1960 sid. xi ff.). Hans och andra utilisters "avtalsteorier" skilde sig avsevärt från andra moral-filosofier (Blomberg 1904). Fortfarande finns starkt divergerande uppfattningar om rättsväsendets orsaker och funktioner. När jag nedan knyter an till ett utilistiskt betraktelsesätt så finns det därför anledning förmoda att framställningen i vissa avseenden kommer att framstå som kontroversiell.¹⁾

1.4. Sammanfattning

I denna avhandling analyseras de samhällsekonomiska konsekvenserna av straffrättsliga åtgärder. Avsikten är att påvisa välfärds-teorins styrka som analysinstrument inom det rättsvetenskapliga området samt att bidra till förståelsen av några av rättsväsendets många allokeringsproblem.

Rättsskyddet definieras som alla brottspreventiva åtgärder. Dessa åtgärder kan vara av olika karaktär och exempelvis indelas i hindrande åtgärder, dvs. åtgärder som försvårar och/eller ökar upptäcktsrisken i samband med brott, spaningsåtgärder, som har till uppgift att identifiera utövare av brottsliga aktiviteter, domslut och verkställan av straff samt moralbildande eller inlärningsmässiga insatser. Samtliga dessa delfunktioner förekommer både i privat och kollektiv form.

Rättsväsendet definieras som den verksamhet vilken sker inom polis, åklagare, domstol och kriminalvård. Huvuddelen av verksamheten sorterar i Sverige under Justitiedepartementet. Rättsväsendet anges ibland som ett exempel på en kollektiv nyttighet. Verksamheten innehåller dock privata inslag, bland annat genom att den ibland inriktar sina insatser till förmån för vissa individer eller grupper och inte till kollektivet som helhet.

1) Det skulle föra för långt att i denna avhandling genomföra en ingående diskussion av möjligheterna till ett nytt teoretiskt angreppssätt på rättsfilosofiska problem. En sådan diskussion återfinns i Rawls (1972) bok "A theory of justice".

Tulkens m. fl. har i sin modell över den privata efterfrågan på kollektivt rättsskydd helt uteslutit brottslingen. Detta är otillfredsställande även om man bortser från brottslingens preferenser vid fastställandet av rättsväsendets omfattning. Däremot kan modellen fungera som en beskrivning av offrens efterfrågan på kollektivt rättsskydd. Då det inte finns några gärningsmän i modellen kan den också användas som en beskrivning av optimalt kollektivt skydd mot yttre inkräktare, brandskydd, skydd mot naturkatastrofer etc., men knappast som en modell för ett optimalt rättsväsen, som ju utgör ett internt skydd för och mot samhällets egna medborgare.

Gary Beckers analys av rättsväsendets allokeringsproblem i anslutning till kriminaliserade aktiviteter med negativa externa effekter skiljer sig avsevärt från Tulkens m. fl.'s utgångspunkt. Becker utgår från att "samhällsskadan" av brott är en funktion av brottsmängden och optimerar antalet brott med hänsyn till den "sociala nettoskadan" av brott, rättsväsendets kostnader och brottslingarnas kostnader. Förövaren ingår alltså i Beckers analys. Däremot beaktas inte offrens agerande, då rättsväsendets målfunktion optimeras. Detta är en brist i modellen, vilket jag skall återkomma till längre fram. Trots denna inskränkning i Beckers analys överensstämmer implikationerna av hans modell ganska väl med vedertagna uppfattningar om brott och straff.

Trots att rättsväsendet står inför uppenbara resursallokeringsproblem är det inte självklart att brott och straff kan eller bör analyseras med ekonomisk teori. När Bentham i slutet av 1700-talet lade sina utilistiska synpunkter på tillämpningen av straff uppfattades han som radikal. Ett nyttoteoretiskt angreppssätt på straffrättsliga problem är inte heller idag allmänt accepterat. Fortfarande betraktar många rättsskipningen som överordnat ekonomiska knapphetsresonemang, något som i och för sig kanske inte är så märkligt. Man ställer sig frågan hur rättsväsendets åtgärder kan gagna samhället som helhet. Måste inte varje straffrättslig åtgärd baseras på en politisk bedömning där den straffades lidande vägs mot övriga effekter av åtgärden? För att belysa dessa frågor skall jag i nästa kapitel studera ett kontrollorgans principiella funktioner med hjälp av några avtalsteoretiska exempel. Dessa exempel är inte direkt relaterade till rättsväsendet i dagens Sverige, men är väsentliga för förståelsen av rättsväsendets roll i ekonomin.

2. AVTAL OCH KONTROLLORGAN

2.1. Inledning

Rättsfilosofiska samhällskontraktsläror har haft till syfte att förklara och motivera statens uppkomst och därmed också rätts-skipningen, vilken är intimt förknippad med statsbegreppet. Dessa läror bygger på antagandet att individerna sluter sig samman till en stat och sluter avtal (kontrakt) sinsemellan. I den mån kontrakten bryts träder rättsskipningen in för att korrigera avtalsbrotten.

Avtalsteori (eller förhandlingsteori) är namnet på en utlöpare till spelteorin, vilken beskriver avtalssituationer i formaliserade modeller. Spelteoretikerna har så att säga konkretiserat vissa kontraktsfilosofiska idéer. Jag skall i detta kapitel börja med att presentera två enkla spelmatriser, varav den första beskriver ett så kallat "avtalbart" spel, medan den andra beskriver ett "icke avtalbart" spel. Avsikten med detta är att på ett enkelt sätt klargöra sambanden mellan avtal och kontrollfunktioner. Kontrollfunktioner verkställs av något man skulle kunna kalla ett rättsväsen.

För att fria, nyttomaximerande individer skall sluta avtal fordras att åtminstone ingen får det sämre genom avtalet. I annat fall avstår naturligtvis den som får det sämre från att ingå avtalet. När individer bryter mot ingångna avtal och straffas så är det tveksamt om de får det bättre än i situationen före avtalets ingående. Om den aktuella individen är med vid avtalets införande och ändå bryter mot det, kan då denne vara rationell eller fri att välja? Kan avtalet sägas vara paretosanktionerat? Denna frågeställning har jag för avsikt att studera i detta kapitel. I de senare avsnitten skall kontrollorganets eller rättsväsendets optimeringsproblem belysas. Upprätthållandet av rätt och moral innehåller avvägningsproblem av samma typ som i alla andra ekonomiska sammanhang. Detta beskrivs i ett exempel om ett konkurrensbegränsande avtal, i detta fall bildandet av en fackförening.

2.2. Ett avtalbart spel

2.2.1. Exemplets uppläggning

Det kanske enklaste avtalbara spelet innefattar två individer och har kallats "Kampen mellan könen", eftersom man utgått från att den ena individen är en man och den andra är en kvinna (Rapoport 1967. Sid. 83). Spelet kan ges följande utseende:

		Individ 2	
		O_2	B_2
Individ 1	O_1	1, 0	-a, -b
	B_1	-c, -d	0, 1

Figur 2:1

I detta exempel är spelsituationen föga dramatisk. Det antas gälla parets kvällsunderhållning. Individ 1 (mannen) vill göra ett (gå på opera (O)), individ 2 (kvinnan) vill göra något annat (gå på bio (B)). Om båda går på opera (O_1, O_2), får mannen ett positivt utbyte av detta, vilket här markeras med 1. Kvinnan får inget positivt utbyte, här markerat med 0. Om båda går på bio (B_1, B_2), blir förhållandet det motsatta. Kvinnan får 1 i utdelning, medan mannen får 0.

Betecknande för detta äkta par är att båda får negativt utbyte om de går på var sitt håll. Om mannen går på opera medan kvinnan går på bio så får mannen -a och kvinnan -b, om det motsatta inträffar så får mannen -c och kvinnan -d. Mannen och kvinnan är beroende av varandra så tillvida att om de inte samarbetar så förlorar båda på det. När de samarbetar så har de emellertid olika uppfattningar om hur situationen lämpligast bör lösas.

Vad skall paret göra om de står inför detta "spel" vid upprepade tillfällen? Som framgår av figuren är (O_1, O_2) och (B_1, B_2) att föredra framför de två andra alternativen. Det förefaller då rimligt att individerna växlar mellan de bästa alternativen och så att säga möts på halva vägen. Det finns emellertid ingenting som säger att avtalet mellan makarna skall innebära att de går på bio hälften av gångerna. Avgörande för vad man avtalar är de olika individernas förhandlingsstyrka eller hotpotential, dvs. den utdelning motspelaren får, om han eller hon inte följer den andra till den underhållning som denne föredrar. Låt oss t.ex.

antaga att mannen ber kvinnan att följa med på operan, men att kvinnan argumenterar för ett biobesök. Om mannen går på opera och kvinnan verkställer sitt hot och går på bio så får mannen utdelningen -a i stället för 1. Mannen kan i sin tur hota kvinnan med att gå på opera när hon vill gå på bio. Vid verkställt hot får kvinnan utdelningen -b i stället för 1. Utfallen i $(B_1, 0_2)$ representerar den misräkning som var och en erfar, när välvilja visar sig vara bortkastad.

2.2.2. Kontrollorganets funktion

Spelet behöver naturligtvis inte gälla äkta makars fritids-bekymmer. Liknande spelsituationer gäller när två individer eller grupper har gemensamt intresse av att samarbeta, men har olika uppfattningar om den bästa samarbetslösningen. Båda är intresserade av en samarbetslösning, man är villig att förhandla. Samtidigt har man också tillgång till en hotpotential. Marknadstrans-aktioner av olika slag har stora likheter med exemplet ovan. Köparen och säljaren har var och en sin hotpotential, dvs. att avstå från affär. Affärsuppgörelsen kan emellertid avslutas inom vissa gränser. Vad det slutliga avtalet blir är ofta beroende på angelägenheten hos parterna att köpa respektive sälja.

Den lösning som uppnås kan vara mer eller mindre stabil. Det föreligger en önskan för de i avtalet ingående parterna att tolka avtalet till sin fördel. Vid brott mot avtalet har emellertid motståndare tillgång till sin hotpotential. Det finns ingen anledning att bryta avtalet om man inte kan upprätta ett nytt avtal som är fördelaktigare för egen del. Förhandlingar kan vara slitsamma och kostnadskrävande. Av den anledningen kan det vara av intresse för parterna att även instabila lösningar upprätthålls, åtminstone under en viss tidsrymd. Ett kontrakt innehåller också tolkningssvårigheter, vilka i sig kan vara tillräckliga för att upplösa ett instabilt avtal.

Kontrollorganets roll vid avtalbara spel är relativt begränsad. Via en domstols fullmakt att slutligt avgöra avtalstvister och utdöma sanktioner vid avtalsbrott blir avtalsslösningarna relativt sett mer stabila. Dessa avtalssituationer har ganska stora likheter med de juridiska spörsmål som behandlas inom civilrätten, vilken framför allt behandlar olika former av kontraktstolkning och skadeståndsanspråk vid avtalsbrott. Kontrollorganets roll blir alltså i dessa fall att minska kostnaderna för förhandlingar genom att stabilisera förhandlingslösningar mellan individer eller grupper.

Mitt syfte är ju främst att penetrera de straffrättsliga frågorna. Avtalbara spel har likheter med den civilrättsliga sidan av juridiken. I så kallade "icke avtalbara" spel är situationen delvis

annorlunda. Här får kontrollorganet träda in på ett aktivt sätt, som mer överensstämmer med de straffrättsliga frågeställningarna.

2.3. Ett icke avtalbart spel

2.3.1. Exemplets uppläggning

Antag att två individer sitter i förhör, misstänkta för att tillsammans ha begått ett brott. De är skilda åt och kan inte kommunicera med varandra. Båda vill bli frisläppta. De vet att båda blir frisläppta om ingen av dem erkänner det brott som de tillsammans begått. Var och en får också garantier för att den som erkänner och anger den andre kommer att bli friad, samtidigt kommer emellertid den angivne att få extra bestraffning för att han ej erkänt. Det är fördelaktigare för den enskilde fången att bli fri genom att ange den andre än genom gemensamt nekande, beroende på att individen då är definitivt friad.

Premieringen av angivaren är finurligt uttänkt av förhørsledningen. Det medför nämligen att båda erkänner, varför förhørsledningen slipper att tillämpa löftet att frige en angivare. Situationen illustreras i nedanstående spelmatris, vilken har kallats för "fångens dilemma" (Rapport 1967. Sid. 115).

		Individ 2	
		N ₂	E ₂
Individ 1	N ₁	5, 5	-10, 10
	E ₁	10, -10	-5, -5

Figur 2:2

Om spelarna (fångarna) kunde genomdriva en bindande överenskommelse skulle båda välja strategi N, dvs. neka. Denna lösning är nämligen att föredra för båda två. Fångens dilemma ligger i att eftersom uppgörelsen inte kan komma till stånd kommer det att ligga i varje spelares (fånges) intresse att erkänna, oberoende av om den andre erkänner eller ej. Om den ene fången håller avtalet (nekar) så får den andre störst utbyte av att bryta avtalet (erkänna och ange den andre = E). Om den ene bryter avtalet, så finns det bara större anledning för den andre att göra likaledes. Kan inte avtalet genomdrivas så kommer båda att välja strategin E, dvs. erkänna.

Förhørsledningen har alltså använt sina kunskaper till att härska genom splittring. Inledningsvis var det i båda fångarnas intresse att neka, men genom att premiera angivaren och straffa den angivne kan ingen neka i rädsla att anges.

2.3.2. Kontrollorganets funktion

Låt oss antaga att siffrorna i matrisen ovan (figur 2:2) anger penningbelopp, så att de är summerbara. Betecknande för ett spel av denna typ är att om individerna kan genomföra en bindande överenskommelse så vinner båda på det. Kan man inte upprätthålla kontraktet så kommer båda att välja strategi E. Förlusten av att överenskommelsen inte hålls är i detta exempel 10 för vardera parten. Var och en är således villig att betala maximalt 10 för att båda skall välja strategi N. Ett sätt att åstadkomma detta på är att ändra spelets regler och konstruera nya utfall, så att båda individerna väljer strategi N. Det gäller att få bort de positiva utfallen vid brott mot överenskommelsen. I nedanstående matris är utdelningen vid regelbrott ändrad så att båda spelarna väljer strategi N.

Individ 2

		N_2	E_2
Individ 1	N_1	5, 5	-10, 4
	E_1	4, -10	-11, -11

Figur 2:3

Jag har infört ett straff vid avtalsbrott som är lika med 6. Detta är tillräckligt för att N skall vara den dominerande strategin för båda parter.

Denna spelsituation avspeglar ett fall när fria individer, som maximerar sin nytta, kan sluta paretosanktionerade avtal, vilka innebär straff för den part som av någon anledning bryter mot avtalet. De båda individerna är villiga att betala upp till 20 enheter tillsammans för ett kontrollorgan, som garanterar att minst 6 enheter utdöms som straff då någon bryter mot avtalet. Ingen kommer emellertid att bryta avtalet i den här angivna situationen, eftersom rationella individer väljer den dominerande strategin.

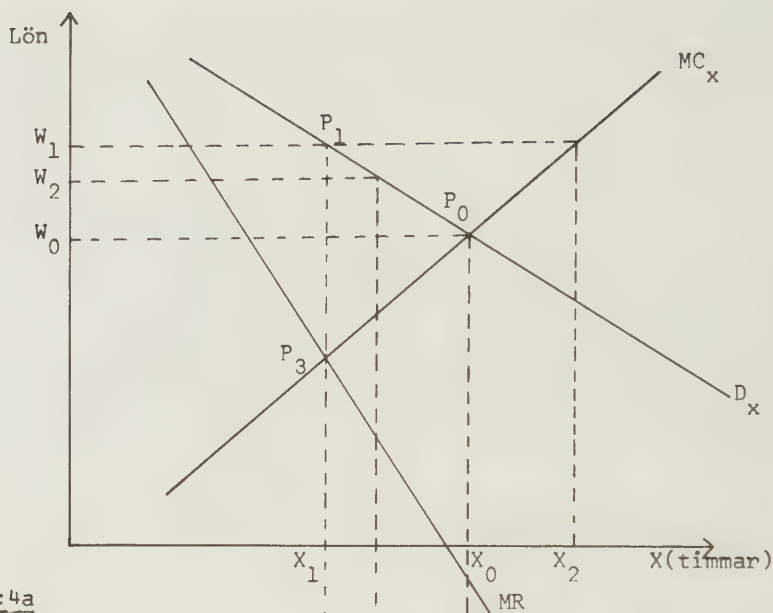
Kontrollorganets roll skiljer sig från den första spelsituationen (2.2.) i ett visst avseende. I det avtalbara spelet övervakar rättsväsendet enbart ett avtal, som parterna var intresserade av att upprätthålla. I det icke avtalbara spelet består själva uppgörelsen i instiftandet av ett kontrollorgan. Några övriga kontrakt behövs inte. Hur kontrollkostnaderna skall fördelas mellan individerna utgör ett annat spel, som i sin typ motsvarar matrisen i figur 2:1. Liknande icke avtalbara spel gäller för en rad andra situationer. Två individer, grupper eller länder kan t.ex. sluta ett nedrustningsavtal sinsemellan. Problemet är att om den ena parten håller avtalet (nedrustar) så kommer den andra parten att göra stora vinster på ett angrepp. Denna situation medför att båda angriper. Går parterna med på ett kontrollorgan, som är tillförlitligt nog att garantera att ingendera blir överrumplad så kommer båda att vara intresserade av att hålla avtalet. Kontrollen är alltså avgörande för att avtalet skall upprättas.

2.4. Fackföreningsexemplet

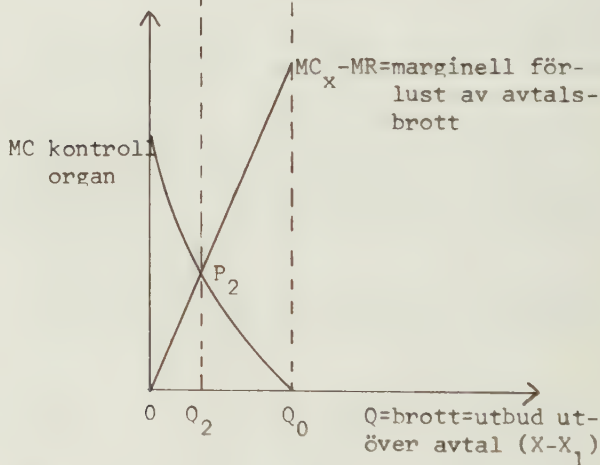
2.4.1. Exemplets utformning

När jag hittills studerat avtal och brott mot dessa har exemplen enbart innehållit två individer eller parter. I föregående exempel var rättsväsendet nödvändigt, trots att de rationella individerna inte bröt mot reglerna. Kontrollorganet har så att säga "inget att göra". Det måste bara finnas där. I nedanstående exempel skall jag införa ett ändligt antal individer (arbetare) som sluter ett avtal (bildar en fackförening) och optimerar upprätthållandet av avtalet via någon form av internt rättsväsende.

Utgångspunkten består i en arbetsmarknad med en efterfrågefunktion och en utbudsfunktion för arbetskraft enligt figur 2:4 a nedan.

Figur 2:4a

Figur 2:4b

Före bildandet av fackföreningen tänker jag mig att den jämvikt, som representeras av punkten P_0 råder. Genom att sluta sig samman kan arbetarna kontrollera utbudet av arbetskraft och därigenom pressa upp lönen och optimera det totala utbytet för arbetarna som grupp. Låt säga att avtalet mellan arbetarna innebär ett gemensamt utbud av arbetskraft för att maximera kollektivets vinst. Utbudskurvan anger fackföreningens marginalkostnad för arbetskraft, eller alternativkostnaden för arbetare att bjuda ut sin arbetskraft.

Vinstmaximum nås i punkten P_1 . I detta läge får arbetarna gemensamt ut det mesta möjliga av att samarbeta. Intressant ur vår synpunkt är att i det ögonblick P_1 föreligger så finns också ett incitament för arbetarna att bjuda ut mer arbetskraft, dvs. bryta mot avtalet. Vid lönen W_1 önskar arbetarna arbeta X_2 timmar. Om utbudet av arbetskraft stiger utöver X_1 kommer emellertid lönen att sjunka mot W_0 och incitamentet att bryta avtalet att gå ner.

I figur 2:4 a kan man också se hur stor förlust kollektivet gör med avseende på antalet avtalsbrott. Denna förlust utgörs av skillnaden mellan marginalintäkten (MR) och marginalkostnaden (MC) av en ytterligare utbjuden enhet arbete. Denna förlust är inritad i figur 2:4 b. Här förutsätts att den som har störst motivation att bryta avtalet gör det först, detta för att alternativkostnaden att träda in på arbetsmarknaden skall åskådliggöras med utbudskurvan.

2.4.2. Kontrollorganets funktion

Jag antar nu att fackföreningen har vissa möjligheter att förhindra avtalsbrott, i annat fall hamnar man i P_0 igen. Fackföreningens förhindrande av brott är emellertid förenat med kostnader. Stigande marginella kostnader verkar rimligt så som de är inritade i figur 2:4 b. I figuren ger det en fallande kurva. Det beror på att kurvan utgår från Q_0 , dvs. att inga brott förhindras, vilket ger $X_0 - X_1$ brott. Skall alla brott förhindras, så är marginalkostnaden att hindra det sista brottet lika med MC vid origo i figur 2:4 b. Av denna figur framgår att det föreligger en optimal brottsbekämpningsnivå, dvs. den som motsvaras av punkten P_2 . Antalet avtalsbrott är då Q_2 . Lönen blir W_2 .

Den nyttomaximerande arbetaren i modellen är i konflikt med kollektivintresset. Individen, som maximerar sitt eget utbyte, väger sin egen lön mot alternativkostnaden eller gränsbehaget att gå ut på arbetsmarknaden. Kollektivet däremot väger kollektivets marginalintäkt mot alternativkostnaden för arbetaren att gå ut på arbetsmarknaden.

Kontrollorganet kan arbeta på olika sätt för att eliminera incitamentet till avtalsbrott. Ett sätt är att påtala skiljaktigheterna mellan den kollektiva värderingen och den privata och via inlärning få individernas preferenser att i så stor omfattning som möjligt överensstämma med kollektivets målsättning. Syftet är alltså att få individerna mer solidariska. En hög solidaritet mellan arbetarna, dvs. insikt om gruppens bästa, medför också socialt tryck inom gruppen med förlust av prestige,

heder etc. när avtalsbrott upptäcks. En annan möjlighet är att kontrollorganet genom övervakning och sanktioner, t.ex. i form av prestigekaraktär eller böter, minskar utbytet av arbete utöver avtalet (jämför 1.2.1.).

Kontrollverksamheten kan alltså utformas på olika sätt. Hur den skall fungera kan ingå i det ursprungliga avtalet mellan arbetarna. Varje individ kan vara betjänt av att delta i fackföreningens bildande, trots att vissa kommer att bryta mot detta avtal längre fram. Det är möjligt att den som tänker bryta avtalet längre fram är klar över detta redan vid avtalets ingående. Detta beror på att när medlemmarna ingår avtalet beaktas förväntade kostnader. Dessa kostnader kan mycket väl vara tillräckligt små för att avtalsbrott skall förefalla förmånligt. För dem som sedermera straffas kan naturligtvis avtalet framstå som ofördelaktigt.

Konkurrensbegränsande avtal som i detta exempel kan naturligtvis ske mellan olika grupper och på olika plan. Varje avtal fordrar sin kontrollfunktion. Avtalet hade lika gärna kunnat gälla företagare. Om både företagen och arbetarna slutit sig samman i organisationer har de också tillgång till hotpotentialer (strejk respektive lockout). De önskar ett gemensamt avtal, arbetarna vill arbeta och arbetsgivarna vill köpa arbetskraft. Vi får en spelsituation som på arbetsmarknaden motsvarar den i figur 2:1 ovan.

Fackföreningsexemplet beskriver ett avtal inom en grupp i samhället som helhet. Möjligheten av att samtliga individer i denna grupp gynnas av avtalet hindrar naturligtvis inte att individer utanför gruppen missgynnas. Det förekommer ju också att monopolbildningar av denna typ är kriminaliserade och beivras av ett överordnat rättsväsen. Även om monopolbildningen som sådan inte är kriminaliserad så kan den interna rättsskipningen vara det. Som exempel kan nämnas den organiserade brottslighet i USA som "beskyddar" olika branscher, dvs. fungerar som interna rättsväsen. Barer, spelhålor, prostituerade etc. kan vara intresserade av monopoliserade marknader. Eventuella överenskommelser mellan parterna kontrolleras med illegala medel (Schelling 1967).

2.4.3. Ekonomisk analys av ett moraliskt problem

I detta läge finns ett intressant påpekande att göra. Fackföreningens kontrollmyndighet kan mycket väl i sin propaganda för ökad solidaritet mellan medlemmarna hävda att solidariteten måste vara absolut, att avtalsbrott är moraliskt förkastligt, att man sinsemellan i alla lägen måste motarbeta tendenser till avtalsbrott etc. Detta kanske är den mest effektiva formen av propaganda eller inläring. När kontrollmyndigheten däremot beslutar

om hur omfattande propagandan skall vara och vilka sanktionsmedel som skall användas uppstår optimeringsproblemet såsom det framgår av figur 2:4 b.

Som synes finns det egentligen ingen konflikt mellan brott som omoraliska fenomen och rättsväsendets optimeringsproblematik. Det hävdas emellertid ibland att brott är moraliskt förkastligt och därför måste beivras till varje pris. Rättsväsendet måste naturligtvis prioritera med utgångspunkt från samhällets knappa resurser. Inom det svenska rättsväsendet har man kanske i någon mån blivit "offer för sin egen propaganda" sådan den formuleras i t.ex. principen om "absolut åtalsplikt" (Nelson 1972). Detta kanske kan förklara något av den synbarliga konflikt som föreligger mellan lagstiftningens absoluta formulering och med nödvändighet relativa tillämpning.

2.5. Sammanfattning med kommentar

Kapitlet börjar med några enkla spelmatriser för att påvisa sambandet mellan samhällskontraktsläror, spelteori, kontrollorgan och ekonomisk analys. Vi har funnit att kontrakt, som sluts mellan fria individer, oftast behöver någon form av kontrollfunktion som garanterar avtalet. Till avtalet knyts ett underavtal, som berör kontrollfunktionens utformning. De olika grupperna som slutit avtal kan i sin tur sluta andra avtal med kontrollfunktioner. Slutligen kan en nation sluta avtal om hur nationen skall fungera och hur rättsväsendet skall kontrollera att dessa funktioner upprätthålls. Avtalen som reglerar kontrollfunktionerna är ekonomiska optimeringsproblem så länge kontrollfunktionerna tar resurser i anspråk.

Ett kontrollorgan med möjlighet att bestraffa avtalsparterna kan vara paretosanktionerat även då vissa straffas i framtiden. Detta demonstreras i fackföreningsexemplet. I detta fall är kombinationen av fackföreningsavtal och kontrollorgan enligt figur 2:4 en paretooptimal lösning ex ante, dvs. i samband med kontraktets tecknande. Fackföreningsavtal plus optimal kontroll medför att kollektivets utbyte blir optimalt. I det läget kan ingen av arbetarna få det bättre utan att någon annan får det sämre. Efter kontraktets tecknande och kontrollorganets ikraftträdande kan naturligtvis vissa individer straffas. Det ligger i sakens natur att de straffade inte kan kompenseras för eventuella straff. Det innebär att kontrollorganisationen inte behöver vara paretosanktionerad ex post.

Ett avtal som inkluderar straff kan alltså i viss mening gynna samtliga som ingår det, något som i och för sig har sitt intresse. Det är däremot tveksamt om det är logiskt möjligt att via

successiva avtal komma fram till ett rättssystem som fyller krav på kollektiv rationalitet (Arrow 1950) och som i någon mening gynnar samtliga individer. Kontraktsfilosoferna hade förmodligen heller inte klart för sig hur den successiva avtalsprocessen skulle gå till. Ingenting hindrar heller t.ex. att vissa ingår ett avtal som medför straff av andra individer än dem som ingår avtalet. Möjligheten av en diktator som beslutar om rättsskipningen i ett samhälle finns också. Den avtalsteoretiska analysen är statisk och bortser från det faktum att lagar ofta tillämpas i flera generationer. Även om ett avtalsteoretiskt angreppssätt på rättsväsendets principiella funktioner har ett visst förklaringsvärde så kan man därmed inte ta steget från det enskilda avtalet och säga att de lagar och regler som finns i samhället är till fördel för samtliga dess medborgare.

3. KONTROLLORGANETS FUNKTION VID TILLGREPP OCH NEGATIVA EXTERNA EFFEKTER

3.1. Inledning

Det är främst förmögenhetsbrott och tillgreppsbrott samt skade-
görelsebrott av olika slag som belastar polis, åklagare, domstol
och kriminalvård. De kontrollorgan som studeras i kapitel 2 är
inte direkt knutna till dessa brottstyper. Nedan skall jag ta upp
ett par fall där avtalsbrotten har likheter med de brott som be-
rör rättsväsendet.

Först skall jag studera något som kan kallas "icke-tillgrepps-
avtal". Med "tillgrepp" menas att någon tillägnar sig en vara
utan ersättning eller medgivande från andra som berörs. Jag
beskriver ett rent hypotetiskt tillstånd där individerna inte
samarbetar på något sätt. Det förekommer inga förhandlingar,
överenskommelser eller byten. Det förekommer ej heller någon
äganderättsrelation. Däremot tillgriper man varor i den
meningen att man tar för sig av de varor man kommer åt.
Detta tillgreppsbegrepp är inte helt analogt med den juridiska
definitionen på tillgrepp, vilken förutsätter någon form av
äganderättsrelation.

Detta ursprungliga tillstånd jämförs sedan med en situation där
avtal mellan individerna är möjliga. Man genomför då icke-till-
greppsavtal och inför kontrollorgan för att upprätthålla avtalen.
På detta sätt analyseras kontrollorganets funktion i anslutning
till brott i form av tillgrepp. Längre fram i kapitlet genomförs
en analog analys då det i stället för tillgrepp förekommer nega-
tiva externa effekter i produktionen. Även i detta fall jämförs
ett hypotetiskt tillstånd utan någon form av samarbete med en
situation där avtal är möjliga. Då samarbete är möjligt införs
avtal om begränsningar i de negativa externa effekterna. Dessa
avtal upprätthålls med hjälp av ett kontrollorgan.

3.2. Kontrollorgan vid tillgrepp

3.2.1. Ett tillstånd med tillgrepp men utan kontrollorgan

För att belysa kontrollorganets roll vid tillgrepp skall jag utgå
från ett exempel från en särpräglad och i vissa avseenden mycket
förenklad värld. Antag att det finns en isolerad ö vars befolkning

utgörs av $i=1....n$ nyttomaximerande fiskare. De är icke-altruistiska i den meningen att de i sitt nyttomaximerande inte tar hänsyn till de övriga individernas preferenser. Den enda knappa produktionsresursen utgörs av respektive fiskares egen tid. Denna tid betecknas nedan med z_i för individ i . Tiden fördelas av respektive individ så att behovstillfredsställelsen blir så stor som möjligt. Tiden kan avnjutas i form av fritid eller användas för att införskaffa den på ön enda förekommande varan, nämligen fisk. Individens nytta är en funktion av tillgången på fisk och fritid.

Det förekommer inga möjligheter till samarbete eller byten mellan fiskarna. Allt fiske genomförs av respektive individ med dennes insats i form av tid. Fisket kan uppdelas i två aktiviteter. Den ena består i utläggandet av nät och den andra i vittjande av nät. Individerna vittjar emellertid inte bara de nät de själva lagt ut utan också nät som lagts ut av andra. Fiskarna antas vara skrupelfria så tillvida att det är dem likgiltigt om de erhållit fisken i de nät de lagt ut själva eller om fisken kommer från nät som lagts ut av andra. Man vittjar de nät man kommer åt. Åtminstone någon drabbas av att fisken i de nät denne lagt ut konsumeras av någon annan. Det förekommer alltså tillgrepp och offer i den meningen att man tillägnar sig fisk utan ersättning till dem som lagt ut nätet ifråga. Förekomsten av tillgrepp är inte relaterad till någon överenskommelse om vem fisken tillhör. Det föreligger ju inget samarbete mellan individerna. Det hindrar inte att den som lagt ut näten ifråga drabbas. Det medför ju tidsåtgång att lägga ut nät och den som lägger ut nät gör detta för att få tillfälle att konsumera den fisk som fastnar i näten. Tills vidare skall jag utesluta möjligheten av sanktionshot mot den som vittjar nät som lagts ut av andra. Det förekommer varken privat eller kollektiv rättsskipning. För att minska tillgreppens omfattning kan den som lägger ut nät vidtaga skyddsåtgärder. Detta kan ske genom att dölja de platser där näten läggs ut, något som försvårar vittjandet för andra än individen själv. Om det inte förelåg några svårigheter att finna andras nät så skulle man inte lägga ut egna. Söktiden motiverar emellertid fiskarna att själva placera ut nät. Dessa nät är lättare att finna, samtidigt som de kan gömmas så att andras vittjande försvåras.

Individ i 's totala innehav av fisk (x_i) är $x_i = x_{ip} + x_{if} - x_{io}$, där x_{ip} står för den mängd individen producerar, dvs. den fisk som fångas i de nät som individ i lagt ut, x_{if} står för den mängd fisk individ i tar från nät, som lagts ut av andra än han själv (f står för förövre) och x_{io} står för den fisk som fångats i individ i 's nät, men som tagits av andra (o står för offer). För att genomföra produktionen, dvs. lägga ut nät och vittja dessa, använder individen tiden z_{ip} , för att genomföra tillgrepp, dvs. för att leta efter och vittja nät, som lagts ut av andra, åtgår tiden z_{if} . z_{io} åtgår för att hindra tillgrepp, dvs. att gömma de nät individen lägger ut. Övrig tid (z_{i0}) använder han som fritid. Den

totala tillgängliga tiden är alltså lika med

$$\bar{z}_i = z_{ip} + z_{if} + z_{io} + z_{iö}.$$

De $i=1....n$ individerna antas maximera sin nytta $u_i = u_i(x_i, z_{iö})$ genom att välja en bland de strategier $z_i = (z_{ip}, z_{if}, z_{io}, z_{iö})$ som uppfyller tidsrestriktionen ovan. Utfallet för respektive individ beror på vad denne och alla andra väljer för strategi. Individernas val resulterar i ett utfall för respektive individ. Om någon finner detta utfall sämre än vad som skulle uppnås med en annan strategi, givet de övrigas strategival, så korrigerar han valet av strategi. I och med att någon ändrar sitt strategival så förändras eventuellt den nytto-maximerande strategin för andra individer, varför dessa i sin tur ändrar sin strategi etc. Man kan dock utgå ifrån att det existerar åtminstone ett tillstånd där ingen kan hitta en strategi som ger högre nytta än den respektive individ faktiskt valt, givet vad alla andra gör. I detta läge finns inga tendenser till förändringar i systemet, eftersom jag utgått ifrån att inget samarbete förekommer. Det föreligger alltså ett jämviktsläge.¹⁾ Jag antar att ett sådant jämviktsläge etableras. I detta jämviktsläge gäller att marginalutbytet av insatt tid är lika för produktion, förövande av tillgrepp, tillgreppsskydd och fritid. Detta förutsätter dock att individerna avsätter tid till de olika verksamheterna, annars erhålles hörnlösningar med motsvarande olikheter. Det finns ingen anledning att här föra in strikta antaganden om produktionsfunktionerna för de olika individerna. Av vikt är att åtminstone några finner det fördelaktigt att föröva tillgrepp, samt att inte alla enbart tillgriper varor eller skyddar sig mot tillgrepp, för då skulle det inte finnas någon produktion att tillgripa.

1) Som synes föreligger ett icke-kooperativt n-personers spel med blandade strategier för de olika individerna. De kan välja fyra strategier, dvs. att lägga all sin tid på produktion, förövande av tillgrepp, skydd mot tillgrepp eller fritid. Varje kombination av dessa alternativ kan ses som en blandad strategi. För ett dylikt spel har Nash (Luce & Raiffa 1958 kap. 7) visat att det existerar åtminstone en strategiuppsättning $\hat{z}_1, \dots, \hat{z}_n$ sådan att

$$u_i(\hat{z}_1, \dots, \hat{z}_i, \dots, \hat{z}_n) \geq u_i(\hat{z}_1, \dots, z_i, \dots, \hat{z}_n) \text{ för alla möjliga } z_i$$

och $i=1, \dots, n$. Detta jämviktsläge kallas också för en (svag) Nash-jämvikt.

3.2.2. Kontrollorganets funktion

Ovan har jag beskrivit en situation där individerna inte samarbetar, varken genom koalitioner eller byten, trots att individerna kan antas vinna på samgående av olika slag. Nu introduceras samarbetsmöjligheter. Jag inriktar mig på avtal som är av intresse ur straffrättslig synpunkt. Jag kommer i stort att bortse från den intressanta frågeställningen om optimalitets- och stabilitetsegenskaper hos det jämviktstillstånd som eventuellt följer av koalitioner.

Det är uppenbart att individerna skulle vinna på att avskaffa tillgreppen om detta vore möjligt utan kostnader. I det beskrivna jämviktssläget åtgår $\sum z_{if}$ av den totalt tillgängliga tiden för att genomföra tillgreppen och $\sum z_{io}$ för att förhindra dessa. Tillgreppen medför ingen produktion utan enbart en omfördelning av den i ekonomin förekommande varan. Det den ene förlorar tillfaller en annan. Om man bortser från eventuellt svinn vid tillgreppen så gäller att $\sum x_{if} = \sum x_{io}$. Det innebär att den totala mängden fisk förblir oförändrad om tillgreppen plötsligen skulle upphöra. Samtidigt bör resursmängderna för genomförandet och förhindrandet av tillgreppen ($\sum z_{if} + \sum z_{io}$) kunna sparas. Denna tid kan sedan användas för fångst av mer fisk eller förbrukas i form av fritid (Thalberg 1950).

Det föreligger svårigheter att genomföra bindande avtal mellan parterna. Låt oss betrakta individerna 1 och 2, samt antaga att i jämviktssituationen vittjar individ 1 individ 2's nät, däremot tillgriper individ 2 inget från individ 1. Individ 2 skyddar sig mot tillgrepp från individ 1. Tjuvfiskaren, individ 1, kan tänkas erbjuda offret, individ 2, följande anbud: "Om du överlämnar (betalar) mig den fisk jag tillgriper från dig så lovar jag att upphöra med att vittja dina nät i framtiden. Det tjänar vi båda på, vi får vardera lika mycket fisk som nu, men jag slipper hålla på att leta efter dina nät och du slipper spilla din tid på att försvåra tillgreppen för mig." Individ 2 frågar sig då rimligtvis vilka garantier han får för att individ 1 inte skall fortsätta med tillgreppen som tidigare. Problemet är alltså att konstruera ett avtal som inte bryts. I själva verket föreligger en spelsituation mellan parterna som liknar "fångens dilemma" (se 2.3.1.). Båda tjänar på att samarbeta, dvs. avstå från tillgrepp respektive skyddsåtgärder, men om individ 2 avstår från sina skyddsåtgärder i hopp om att individ 1 skall hålla ingånget avtal så har individ 1 än större utbyte av att tillgripa varor från individ 2. En avtalslösning är alltså instabil. För att stabilisera avtalet fordras att det i avtalet ingår något moment som minskar det individuella utbytet av att bryta det, t.ex. en sanktion vid avtalsbrott (2.3.2.).

Individ 1 kan i anslutning till sitt anbud ovan ge individ 2 rätten att bestraffa honom om han vittjar individ 2's nät, detta för att möjliggöra avtalet till bådas förmån. Den enklaste formen av bestraffning är kanske att individ 1 betalar individ 2 i form av fisk. Har individ 1 inte tillräckligt med fisk för att betala kan det vara motiverat att tillåta resurskonfiskering, i detta fall genom att individ 2 tillåts beröva individ 1 friheten under viss tid.

Då det föreligger fullständig information om varje tillgrepp gäller det att sätta sanktionen tillräckligt hög för att individ 1 skall avstå från tillgrepp (se 2.3.2.). Är denna sanktion införd och trovärdig så kommer den rationelle individ 1 att avstå från alla tillgrepp. Om det däremot föreligger bristfällig information om vad den andre parten gör uppstår problem, som man inte kan bortse från. Även om det förelåg fullständig information om tillgreppen före sanktionens införande så kan sanktionens införande ge upphov till osäkerhet, eftersom det då ligger i förövarens intresse att dölja tillgreppen. Vid osäkerhet kan det vara rationellt att genomföra tillgrepp även vid stora sanktioner om sannolikheten att bli ertappad uppfattas som tillräckligt liten. Vid låg sannolikhet att ertappas måste därför höga sanktioner tillämpas med åtföljande problem att verkställa eventuell sanktion (jämför 1.3.).

Antag att det försvinner fisk för individ 2. Denne anklagar individ 1 och hävdar att individ 2 därför har rätt att enligt avtalet konfiskera individ 1's innehav av fisk. Individ 1 bestriider tillgreppet. Därmed har det juridiska problemet att fastställa ansvarsfrågan uppkommit. Detta problem måste vara tillfredsställande löst för att individ 1 skall ingå ett avtal som möjliggör bestraffning av honom, annars kan han bli straffad utan att för den skull ha tillgripit något. För att möjliggöra avtalet är det då av vikt att reglerna tillämpas av en part som inte handlar i de involverade parternas intresse. Ett avtal om upphörande av tillgrepp fordrar alltså inte bara att sanktioner införs utan också att det tillkommer en ojävig domare. Om motparten fortfarande ges rätten att verkställa utdömd sanktion kvarstår problem om det föreligger möjligheter att genomföra sanktionen till egen förmån. Av denna anledning finns det skäl att även överföra verkställan på en icke involverad part.

Införandet av icke-tillgreppsavtal är alltså komplicerat. För att avtalet skall komma till stånd fordras för det första att själva förhandlandet inte är så tidskrävande att man avstår från samarbete. Kostnaderna för kontrollfunktionen, inklusive förhandlingarna, får heller inte överstiga den gemensamma vinsten av avtalet. Hur kostnaderna för kontrollfunktionen skall fördelas mellan parterna medför en ny avtalssituation som kan karaktäriseras av ett avtalbart spel (se 2.2.). Problemet kompliceras

ytterligare om man antar att kontrollorganet kan vidtaga mer eller mindre omfattande åtgärder. Parterna står då även inför ett optimeringsproblem i analogi med fackföreningsexemplet i kapitel 2 (2.4.).

Man skulle kunna tänka sig att de olika individerna parvis ingår icke-tillgreppsavtal där varje avtal har sin kontrollfunktion. Detta skulle medföra en mängd kontrollorgan med analoga spanings-, domstols- och verkställighetsfunktioner. Det finns därför all anledning förmoda att individerna ingår övergripande avtal om gemensamma kontrollorgan. Det är möjligt att stordriftsfördelarna är sådana att det till slut bara finns ett gemensamt kontrollorgan för samtliga delfunktioner(1.2.1.). Jag har hittills utgått ifrån att alla sluter kontrakt med alla. Förmodligen kommer även förhandlandet som sådant att medföra tidsåtgång. Långt innan alla kontrakt är genomförda kan det därför ha inträffat att individerna börjat delegera beslutanderätten till överordnade myndigheter med fullmakter att besluta i avtalsfrågorna. De olika parterna överlåter alltså till vad jag skall kalla en "lagstiftare" att bestämma om sanktioner, domstolsförfarande och domslutens verkställan.

För att icke-tillgreppsavtal skall slutas fordras att kontrakten kan slutas och kontrollfunktionerna upprätthållas utan större kostnader än vinsten av kontraktens ingående, vilket i och för sig inte är givet. Den förhandlingssituation som föreligger i detta exempel har många gemensamma drag med nedrustningsavtal mellan nationer där svårigheterna att etablera avtal är väl dokumenterade. Om samarbete etableras kan man vänta sig en lång serie av avtal och sidoavtal, varefter det eventuellt uppkommer ett nytt jämviktstillstånd. Jag antar att så blir fallet. Det är däremot inte säkert att detta tillstånd är till fördel för samtliga fiskare, jämfört med situationen före avtalens ingående. Visserligen gynnar varje avtal för sig de parter som ingår avtalet utan hot, annars skulle avtalet inte ingås, men som vi såg i kapitel 2 (2.5.) är ett avtal endast paretosanktionerat för de ingående parterna ex ante, dvs. vid avtalets ingående. Om avtalet innefattar sanktioner så behöver det inte vara paretosanktionerat ex post. Detta gäller speciellt då avtalet innefattar straff av andra än dem som ingår avtalet. Fiskare som utsätts för relativt mycket tjuvfiske kan t.ex. sluta sig samman och avtala om sanktioner mot ertappade tjuvfiskare utanför den egna gruppen. Dylika koalitioner är sannolika, eftersom förhandlingskostnaderna kan förmodas relativt små i dessa fall. Det är möjligt att individerna vid delegerandet av beslut accepterar överordnade avtal om t.ex. majoritetsbeslut. De enskilda majoritetsbesluten behöver för den skull inte gynna samtliga som berörs av dessa beslut. Då beslutsfattandet delegerats med fullmakter till överordnade organ uppkommer lätt bristande information om hur reglerna utformas och tillämpas, vilket öppnar vägen för alla slag av sociala och politiska manövrar, något som inte låter sig analyseras i enkla spelmatriser.

3.2.3. Lagstiftarens optimeringsproblem

Låt mig i fortsättningen av enkelhetsskäl antaga att det enbart förekommer ett kontrollorgan och en lagstiftande myndighet med uppgift att välja omfattningen på kontrollfunktionerna. "Lagstiftaren" kan ha fått sin funktion genom fullmakter och delegerat beslutsfattande, men han kan också vara en diktator, som erövrat den lagstiftande makten. Hur det förhåller sig därmed saknar betydelse i fortsättningen, men för att kontrollsystemets optimeringsproblem skall vara intressant fordras att lagstiftaren är altruistisk så tillvida att olika medborgares preferenser beaktas i större eller mindre omfattning. Tillståndet i övrigt karaktäriseras av att både bevakning, spaningsåtgärder, domslut, sanktionsverkställan och inlärningsmässiga insatser förekommer i både privat och kollektiv form (jämför 1.2.1.). Vissa sanktioner, t.ex. frihetsberövande har kanske av rättssäkerhetsskäl monopoliserats till den kollektiva myndigheten både vad beträffar domslut och verkställan, med åtföljande kriminalisering av privat frihetsberövande, men i övrigt föreligger privata och kollektiva insatser jämsides. För lagstiftaren föreligger då problemet att utforma de kollektiva insatserna så att dessa blir de "bästa" möjliga.

Förekomsten av sanktioner komplicerar optimeringen av kontrollorganets verksamhet. Sanktionerna medför en kostnad för dem som genomför tillgreppen och eftersom inte alla straffas och eventuell sanktion dessutom är placerad i framtiden uppkommer besvärliga värderingsproblem. Individerna kan antas kalkylera med förväntade värden. Av enkelhetsskäl skall jag här antaga att individerna gör förväntningsrätta bedömningar och att lagstiftaren i sin kalkyl av kontrollorganets optimala omfattning beaktar individernas förväntade värden. Lagstiftaren gör alltså en ex ante kalkyl. Olika sanktioner har olika samhällsekonomiska konsekvenser. Böter innebär t.ex. ingen resursförbrukning utan är analog med beskattning. Här skall jag beakta det fall då straffet innebär att en viss del av förövarens resurs konfiskeras i form av frihetsberövande utan produktiva insatser. Tillgrepp medför alltså då inte bara en tidsförbrukning för själva genomförandet utan också en tidsspillan i form av förväntat frihetsberövande. I individ i 's tidsåtgång för tillgreppens förövande (z_{if}) ingår då också kostnader för eventuellt straff.

Den totala förlusten för samhället, eller lagstiftaren, på grund av tillgreppens förekomst skulle kunna skrivas som

$$F = F(z_{1f} \dots z_{nf}, z_{1o} \dots z_{no}, x_{1f} \dots x_{nf}, x_{1o} \dots x_{no}, z_{1r} \dots z_{nr}) \quad /1/$$

där z_{in} anger den del av kostnaderna för kontrollorganet som bärs av individ i . De samhällsekonomiska konsekvenserna av tillgrepp är alltså beroende av vad de olika individerna förbrukar för att genomföra (z_{if}) respektive förhindra (z_{io}) tillgrepp, vad samtliga individer vinner (x_{if}) respektive förlorar (x_{io}) vid tillgrepp samt

på kontrollorganets kostnader och hur dessa fördelar sig mellan individerna. Låt mig anta att lagstiftarens målsättning är att göra den totala förlusten till följd av tillgrepp (F) så liten som möjligt. För att uppnå denna minimala förlust har lagstiftaren möjlighet att förändra sanktionens storlek och förändra upptäckts-riskerna genom varierande spanings- och bevakningsåtgärder.

Kontrollorganets optimeringsproblem är som synes mycket komplicerat, speciellt om samhället omfattar många individer och det dessutom är oklart hur de olika individernas kostnader och intäkter påverkas av de straffrättsliga parametrarna och hur dessa storheter skall sammanvägas. Någon gruppering av individerna blir nödvändig av praktiska skäl. Först skall jag införa förenklingen att lagstiftaren vid förändringar i kontrollorganets resursförbrukning beaktar summan (ΔZ)¹⁾ utan att ta speciell hänsyn till fördelningen mellan individerna. Detta kan vara rimligt, eftersom man redan vid utformandet av beskattningssystemet kunnat ta fördelningsmässiga hänsyn. Lagstiftaren beaktar kanske individerna som olika i egenskap av förövare respektive offer, men det är inte omöjligt att alla offer respektive förövare beaktas lika inom respektive grupp. Detta medför att lagstiftaren vid förändringar i förövarens och offrens nedlagda resurser enbart behöver ta hänsyn till den totala förändringen för respektive grupp (ΔZ_f resp. ΔZ_o). Eftersom förövarna tillsammans tillgriper lika mycket som offren förlorar så medför en förändring i mängden tillgrepp en lika stor förändring för offren som för förövarna.

Genom dessa antaganden blir utformningen av kontrollorganets verksamhet mer överskådlig. Lagstiftaren står inför problemet om han skall införa en straffrättslig åtgärd eller ej. Antag också att han vet hur de olika komponenterna i förlustfunktionen påverkas och vilken värdering han tilldelar förändringar för de olika parterna. Om han då inför en åtgärd som förändrar resursförbrukningen inom kontrollorganet med ΔZ_f , så förändras förövarnas resursförbrukning med ΔZ_f , deras tidsförbrukning vägs med vikten a_f ²⁾ i relation till resursförbrukningen inom kontrollorganet. Offrens skyddsåtgärder förändras med ΔZ_o , denna resursförändring värderas med vikten a_o i relation till resursförändringen inom kontrollorganet. Kvantiteten tillgrepp förändras med $\Sigma \Delta x_{if} = \Sigma \Delta x_{io} = \Delta Q$. Lagstiftaren värderar förövarens utbyte av den tillgripna fisken enligt vikten a_f och offrens utbyte av tillgreppen vägs med vikten a_o . Förändringen i den sociala förlusten till följd av kontrollorganets förändring i den aktuella åtgärden är då

1) Versaler betecknar genomgående summor.

2) Denna och övriga vikter antas konstanta för de kostnadsförändringar som är aktuella, dvs. att förlustfunktionen är linjär i det relevanta intervallet.

$$F = a_f \Delta Z_f + a_o \Delta Z_o + a_q \Delta Q + \Delta Z_r \quad /2/,$$

där $a_q = a_{qf} - a_{qo}$, dvs. nettoeffekten av att fisken byter ägare genom tillgrepp. Den studerade åtgärdsförändringen inom kontrollorganet genomförs om ΔF är negativ, under förutsättningen att det inte finns andra åtgärdsalternativ som medför ännu lägre värden på den sociala förlusten av tillgrepp.

Andra grupperingar av individer är naturligtvis möjliga. Hur "lagstiftaren" väger de olika individerna i förlustfunktionen kan bero på de koalitioner som föregått kontrollorganets utformning. Om t.ex. fiskarna på öns nordsida genomfört en koalition för sanktioner mot tjuvfiskare från öns sydsida så indelas individerna efter bostadsort. Andra indelningar efter religion, kön, förmögenhet etc. är naturligtvis också möjliga, allt efter rådande politiska förhållanden på ön.

Det är möjligt att lagstiftaren inte tar specifika fördelningshänsyn utan betraktar förändringarna för individerna som likvärdiga, oberoende av om det gäller deras egenskap av förövare, offer eller finansiär av kontrollorganet. Då kan villkor /2/ ovan förenklas till

$$\Delta F = \Delta Z_f + \Delta Z_o + \Delta Z_r \quad /3/,$$

vilket innebär att summan av individernas marginella resursförbrukning i form av förövande och förhindrande åtgärder skall vara lika med kontrollorganets marginella resursförbrukning då lagstiftningen är optimalt utformad. Detta är analogt med "the benefit approach" (Musgrave 1959 sid. 73 ff.) i en penningekonomi där summan av vad alla är villiga att betala för en marginell enhet av en kollektiv nytta skall vara lika med marginalkostnaden för denna. Anledningen till att förändringar i mängden tillgrepp (ΔQ) fallit bort är att offren skall kompenseras med lika mycket som förövaren vinner eller vice versa. Omständigheten att man i detta fall inte behöver beakta förändringar i mängden tillgrepp är en intressant iakttagelse, som jag får anledning att återkomma till. Däremot kan man inte utan vidare bortse från förändringar i förövarens resursinsats. Även om förövarnas utbyte av tillgreppen lämnas obeaktat av lagstiftaren så har ändå deras resurser alternativ användning (jämför 1.2.3.).

3.3. Kontrollorgan vid negativa externa effekter

3.3.1. Fiskeexemplet omformulerat

För beskrivning av ett kontrollorgans funktioner vid negativa externa effekter skall jag använda samma exempel som ovan.

Vi befinner oss alltså fortfarande på den isolerade ön med $i=1\dots n$ nyttomaximerande fiskare. Nu förekommer inga tillgrepp, däremot förekommer negativa externa effekter i produktionen. Fiskarnas fångster påverkar varandra så att ju mer en fiskare får i sina nät, desto mindre får de övriga i sina. I övrigt gäller samma antaganden som ovan. På samma sätt som i tillgreppsfallet antas att fiskarna genomför skyddsåtgärder, men i detta fall för att nedbringa de andras fångster. Detta kan vara motiverat då det påverkar den egna fångsten i positiv riktning. Som tidigare antas att det i utgångsläget inte förekommer någon form av samarbete mellan individerna. Det föreligger inte heller några sanktionshot mot andra fiskare.

De $i=1\dots n$ olika individerna väljer strategi genom att fördela sin tillgängliga tid mellan olika verksamhetsområden. De använder tiden för fiske (z_{if}) (produktionen betecknas här med f därför att den i sin helhet förorsakar de övriga negativa effekter, f står alltså fortfarande för föröware), för att hindra de övriga fiskarnas produktion åtgår resursen z_{io} för individen i . Övrig tid (z_{i0}) förbrukas i form av fritid. Den strategi individen i väljer kan betecknas $z_i = (z_{if}, z_{io}, z_{i0})$. Utfallet för de olika individerna är beroende på samtligas strategival. Som i tillgreppsfallet kan man utgå ifrån att det uppstår ett jämviktsläge där var och en maximerat sin nytta givet vad alla andra gör.

Eftersom de olika fiskarna påverkar varandras fångster negativt så tenderar var och en att fiska för mycket, i den meningen att de tillsammans kan vinna på att fiska mindre. De kan därmed också vinna på avtal om att begränsa fångsterna. Det uppstår dock omedelbart problem med avtalens upprätthållande, ty om någon bryter avtalet kan denne få större fångster än före avtalets ingående om vissa håller avtalet och därmed inte förorsakar dem som bryter förluster i form av negativa externa effekter. Det föreligger en spelsituation mellan individerna som kan karaktäriseras med "fångens dilemma" (2.3.), varför avtalet inte upprätthålls utan någon form av kontrollfunktion. Kontrollfunktionen skulle eventuellt kunna inrättas mellan individerna parvis, men eftersom allas fiske påverkar den enskilde fiskarens utbyte fordras förmodligen gruppavtal för att förhandlingskostnaderna och kontrollkostnaderna skall understiga utbytet av det begränsade fisket. De relativt höga förhandlingskostnaderna kan alltså motivera en delegering av förhandlingsrätten till någon gemensam förhandlare eller domare.

Om avtal kommer till stånd kan man räkna med samma typ av avtalskombinationer som i fallet med tillgrepp. I första hand inrättas avtal om inskränkningar i fisket, därefter följer avtal om sanktioner vid brott mot det primära avtalet. Vid avtalsbrott etableras domstolsutövning och verkställan av sanktioner. Man kan

tänka sig en utveckling parallell med den som gällde tillgrepp. Låt mig därför också i detta fall antaga att förhandlingarna medför endast ett kollektivt kontrollorgan och en lagstiftare, som har att bestämma om verksamhetens omfattning och inriktning. Vid bestämning av kontrollorganets uppgifter måste lagstiftaren ta hänsyn till hur mycket de olika individerna lägger ner på fiske, hur mycket de lägger ner för att förhindra varandras fiske och fångsterna för respektive individ samt fördelningen av kontrollorganets resursförbrukning på de olika individerna. Låt mig också antaga att lagstiftaren beaktar fiskarna i egenskap av förövare och offer som två olika grupper, men som inbördes värderas lika. Om så är fallet kan jag också skriva förändringen i den sociala förlusten vid negativa externa effekter till följd av en förändring i kontrollorganets åtgärder som

$$\Delta F = a_f \Delta Z_f + a_o \Delta Z_o + a_q \Delta Q + \Delta Z_r \quad /2/.$$

Beteckningarna är de samma som i tillgreppsfallet. ΔZ_f står dock för förändringen i fiskarnas resursinsats för produktion och ΔQ står för den sociala värderingen av nettoeffekten av den förändrade fångsten. a_q är lika med $a_{qf} - a_{qo}$, dvs. den sociala värderingen av fiskarens utbyte av fångsten minus den förlust offren åsamkas på grund av denna fångst.

Eftersom det är rimligt att antaga att alla fiskares fångster påverkar de övrigas fångster tämligen lika kan det antagas att lagstiftaren beaktar individerna som likvärdiga, oberoende av om de är utövare eller offer. Däremot kan man inte, som vid tillgrepp, utgå ifrån att individernas intäkt av fisket i egenskap av förövare är densamma som förlusten till följd av den negativa externa effekten. Villkor /2/ ovan kan i detta fall skrivas som

$$\Delta F = \Delta Z_f + \Delta Z_o + a_q \Delta Q + \Delta Z_r \quad /4/.$$

Tredje termen i högra ledet betecknar alltså nettoutbytet av fisket. Som synes är detta det enda som skiljer villkor /4/ från villkor /3/ i anslutning till tillgrepp. Orsaken till att denna term bortfaller vid tillgrepp är att då inga specifika fördelningshänsyn tas värderas förövarens marginella vinst som lika stor som offrets marginella förlust. Tillgrepp kan alltså ses som ett specialfall av negativa externa effekter där nettoeffekten är lika med noll.

3.3.2. Kommentarer till antagandet om offrets skyddsåtgärder mot negativa externa effekter

I föregående avsnitt antog jag att offret för negativa externa effekter vidtar egna skyddsåtgärder. Detta antagande verkar rimligt, inte minst med tanke på att det i utgångsläget inte förelåg

något samarbete mellan parterna och alltså ingen annan möjlighet att påverka omfattningen av de andras fiske. Även i en bytes-ekonomi med kontrollorgan kan man inte utesluta att offren för negativa externa effekter vidtar skyddsåtgärder. Detta gäller speciellt då det föreligger osäkerhet om vem som förorsakar skadan och/eller då förhandlings- och kontrollkostnaderna är stora. I den välfärdsteoretiska analysen om externa effekter har man många gånger bortsett från offrens skyddsåtgärder. Av den anledningen skall jag här beröra innebörden av att offren genomför egna skyddsåtgärder.

Vid analys av externa effekter har man ofta antagit att negativa externa effekter kan internaliseras utan kostnader. I andra fall har man utgått ifrån att de som utsätts för negativa effekter inte alls agerar för att minska dessa. I det senare fallet kan så kallade "pigouskatter" (1.3.1.) (Buchanan & Stubblebine 1962) eventuellt användas för att korrigera aktiviteten så att pareto-optimum uppnås. När det föreligger kostnadsfria förhandlingar ingås och upprätthålls avtalen utan kontrollorgan eller med ett kostnadsfritt sådant. Detsamma gäller i det fall negativa externa effekter kan korrigeras med klumpsummeskatter. Man kan då säga att det föreligger ett perfekt kontrollorgan, som utan kostnader avgiftsbelägger samtliga brott mot avtalet.¹⁾

Antagandet om kostnadsfria förhandlingar respektive ett perfekt kontrollorgan utan kostnader utgör alltså extremfall. Största delen av den ekonomiska teorin bygger på dessa antaganden. I de flesta modeller antas implicit att tillgrepp inte förekommer och att debitering av avgifter inte är förenade med uppbördsproblem. Transaktionskostnaderna kan dock vara av väsentlig betydelse, varför de ofta inte kan förbises. Kostnaderna att eliminera negativa effekter kan t.ex. vara större än effekten själv, varför det kan vara fördelaktigt att helt förbise

-
- 1) Det är också lätt att med utgångspunkt från villkor /4/ ovan se att användandet av "pigouskatter" utgör ett specialfall där kontrollorganets kostnader för skatten är lika med noll och offren inte vidtager några skyddsåtgärder. Vid optimum är den marginella förändringen i förlustfunktionen $dF = 0$. Eftersom kontrollorganet inte medför några kostnader är $dZ_r = 0$ och eftersom inte offrens skyddsåtgärder påverkas av skatten så är också $dZ_o = 0$, dvs. att dZ_f skall vara lika med dQ dvs. dQ nettoutbytet av aktiviteten med den negativa externa effekten. Om individerna nyttomaximerar och skatten sätts lika med offrens marginella förlust så är också detta villkor uppfyllt, då är marginell resursinsats plus skatt lika med eget marginellt utbyte.

denna.¹⁾ I andra fall kan offrens skyddsåtgärder helt eliminera negativa externa effekter. I den mån skyddsåtgärder är förenade med kostnader kan man inte bortse från dessa även om den externa effekten är lika med noll. Om t.ex. en bondes oxar trampar ner grannens gräs så medför oxarnas aktivitet en negativ extern effekt. Om grannen sätter upp ett staket som förhindrar oxarnas framfart så upphör den negativa externa effekten. Skyddskostnaderna i form av staketet uppkommer som en konsekvens av den potentiella externa effekten och är inte identiska med den externa effekten. Ofta har man inte i tillräcklig grad skilt de externa effekterna från skyddsåtgärder till följd av dessa, något som föranlett en del kontroverser i litteraturen (Coase 1960). I själva verket ser vi många skyddsåtgärder mot skadegörelse och negativa externa effekter omkring oss. Parkflanören ser t.ex. gångvägar, staket, rabatter och kopplade hundar, dvs. åtgärder som har till uppgift att förebygga negativa externa effekter. Även om övriga parkbesökare inte förorsakar flanören något obehag i form av nedtrampat gräs eller föroreningar så har möjligheten till dessa förorsakat parkförvaltningen kostnader.

Det torde snarare vara regel än undantag att offer för negativa externa effekter vidtar kostnadskrävande skyddsåtgärder. Vid en välfärdsekonomisk analys av kollektiva åtgärder mot externa effekter måste därför hänsyn tas inte bara till den negativa externa effekten som sådan utan också till kontrollkostnader och offrens skyddsåtgärder. Optimeringsproblemen blir därigenom också komplicerade. Vidtagna åtgärder påverkar omfattningen av den externa effekten, utövarens kostnader, samtidigt påverkas offrens skyddsåtgärder, vilket ånyo påverkar utövarens aktivitet etc. (Turvey 1963, Davis & Whinston 1962).

-
- 1) Demsetz (1967) har hävdad detta. Han har i anslutning härtill diskuterat transaktionskostnaderna vid olika äganderättsstrukturer och möjligheten till förhandlingslösningar. Genom omstrukturering av äganderätter vill Demsetz bland annat möjliggöra förhandlingslösningar vid externa effekter.

Burrows (1970) har bland annat diskuterat domstolens funktion för att underlätta förhandlingslösningar, dvs. möjliggörandet av förhandlingslösningar genom delegerandet av beslutanderätten till en domstol. Om offren för en aktivitet med negativa effekter är många så kan under vissa förutsättningar även ett kostnadskrävande domstolsutslag vara bättre än förhandlingar mellan alla involverade agenter.

3.4. Sammanfattning och avslutande anmärkningar

I detta kapitel har jag studerat ett kontrollorgans funktioner i samband med tillgrepp och negativa externa effekter i produktionen. Analysen bygger på ett hypotetiskt samhälle där hela befolkningen utgörs av fiskare. Var och en fiskar och tjuvfiskar för att maximera sitt utbyte av fisk och fritid. Den enda förekommande produktionsfaktorn utgörs av respektive fiskares tid, vilken denne fördelar mellan fiske, tjuvfiske och fritid.

I utgångsläget föreligger inget samarbete, inga byten, ingen rättsordning och inga sanktionshot mellan individerna. Ett system med handlingsregler växer emellertid fram genom koalitioner och avtal. Konkret innebär icke-tillgreppsavtalet uteslutande av ett bland de försörjningsalternativ (strategier) som förelåg. Man introducerade alltså en förhållningsregel, eller om man så vill, det etablerades en äganderätt genom fastställandet av att fisken tillhör den som lagt ut nätet ifråga. Avtalet kan alltså karaktäriseras med den rättighet, som knöts till fisk i de olika näten. De negativa externa effekterna föranledde också avtal om förhållningsregler. Dessa förhållningsregler kan på analogt sätt uttryckas i form av rättigheter eller skyldigheter i anknytning till fisket (Demsetz 1967). Man bygger med andra ord upp en äganderättsstruktur och en bytesekonomi, vilken upprätthålls med hjälp av bevakning, spaning, domslut och verkställan av sanktioner. Det är också möjligt att man vidtar inlärningsmässiga åtgärder för att påverka individernas preferenser till förmån för de etablerade reglerna. De olika delfunktionerna utförs i större eller mindre omfattning av ett kollektivt kontrollorgan. Äganderätten är inte given initialt utan härleds utifrån fiskarnas initialt givna resurs uttryckt i tid¹⁾ och deras skicklighet beträffande fiske och förhandlingar.

I den ekonomiska analysen antar man ofta att negativa externa effekter kan internaliseras utan kostnader eller korrigeras med klumpsummeskatter, dvs. att paretooptimala tillstånd kan uppnås genom decentraliserat beslutsfattande på marknader utan kontrollorgan eller med perfekta sådana, som arbetar utan kostnader. Analoga, men implicita, förutsättningar föreligger beträffande tillgrepp, eftersom man helt enkelt utgår ifrån att tillgrepp

1) Min uppläggning av detta kapitel har likheter med rättsfilosoferna Thomas Hobbs och John Lockes visioner av äganderättens uppkomst (se Strömberg 1971 sid. 113 ff.). Senare rättsteoretiker har också tänkt sig att äganderätten till en vara kan definieras utifrån de olika legala användningsmöjligheter och skyldigheter som gäller för varans innehavare (Undén 1927 sid. 83 ff.).

inte förekommer. I allmänhet förutsätts givna äganderättsförhållanden¹⁾ och att varor byts, dvs. att ersättning sker enligt uppgörelser mellan parterna, något som utesluter tillgrepp. Därmed förutsätter man implicit ett perfekt fungerande kontrollsystem, som arbetar utan kostnader. I detta kapitel har jag studerat hur ett rätts- och kontrollsystem kan tänkas uppkomma. Därmed belyses också en av de implicita förutsättningar som finns t.ex. i allmän jämviktsanalys.

Tillgrepp kan ses som ett specialfall av negativa externa effekter där intäkten för utövaren är lika stor som förlusten för offret. Ovan har jag skilt fallet med tillgrepp från fallet med negativa externa effekter i produktionen. Det finns dock ingenting som hindrar att det samtidigt föreligger möjligheter till tillgrepp och negativa externa effekter i produktionen eller konsumtionen. Varje omständighet för sig och tillsammans motiverar uppkomsten av avtal med kontrollfunktioner.

Av enkelhetsskäl har jag antagit att det genom avtal och koalitioner så småningom utkristalliseras ett gemensamt kontrollorgan som utför alla olika delfunktioner och en "lagstiftare" som står inför problemet att optimera kontrollorganets verksamhet. Det finns dock ingenting som hindrar att delfunktionerna fördelas på olika myndigheter. Den ensamme lagstiftaren ovan har att beakta kostnaderna för kontrollorganet och hur dessa fördelar sig på befolkningen. Dessa kostnader relateras till kontrollorganets effekter på de olika individernas resursförbrukning för att genomföra respektive förhindra tillgrepp och fångster samt de olika individernas intäkter respektive förluster av tillgrepp och fångster.

Hur lagstiftaren väger de olika individernas kostnader och intäkter mot varandra är en fråga om de koalitioner som föregått etablerandet av kontrollorganet och "lagstiftaren". Vägningen och aggregeringen är beroende av maktpolitiska förhållanden. Jag har inte försökt fastställa hur de olika individernas kostnader och intäkter vägs då lagstiftningen utformas, utan bara infört viktkoefficienter och antagit att lagstiftaren explicit eller implicit tilldelar koefficienterna vissa värden. För att göra analysen hanterlig sammanför jag dock offer och förövare

1) Då inkomstfördelning kan korrigeras med klumpsummetransfereringar utgår man också implicit från ett perfekt fungerande kontrollsystem. Den önskvärda inkomstfördelningen fastställs t.ex. i enlighet med en social välfärdsfunktion. Den sociala välfärden maximeras, samtidigt antas att de olika individerna maximerar sin nytta utan sidoblickar på andra individers preferenser. Individerna är motiverade att ändra inkomstfördelningen till egen förmån, i den mån detta kan göras till relativt låga kostnader. För att kollektivet skall kunna fastställa inkomstfördelningen fordras alltså ett perfekt fungerande, kostnadsfritt kontrollsystem.

i var sin grupp, vilket naturligtvis inte hindrar att andra indelningar är möjliga. Jag analyserar också konsekvenserna av att tilldela samtliga individer vikten ett, dvs. att kostnader och intäkter bedöms som lika oberoende av om det gäller offer eller förövare, detta för att lättare göra jämförelser med annan analys av kollektiva nyttigheter och negativa externa effekter. Olika politiska värderingar (eller olika vikter i "lagstiftarens" målfunktion) kan resultera i helt olika äganderättsförhållanden och kontrollsystem. Ägandet kan vara kollektivt eller privat, olika individer kan beivras olika och "lagstiftaren" kan vara demokratisk eller diktatorisk. Man kan alltså inte bestämma lagstiftningens utformning utan att känna de politiska maktförhållandena. Däremot kan man med en analys som denna beskriva en möjlig uppkomst av ett kontrollorgan, samt påvisa hur kontrollfunktionerna inkluderar ett optimeringsproblem, som inte kan lösas utan att de ekonomiska konsekvenserna för de involverade parterna beaktas. Hur stora dessa kostnader och intäkter är kan i sin tur analyseras med ekonomisk teori.¹⁾

Det som står i detta kapitel berör enbart vissa specifika exempel och kan inte utan vidare överföras på det samhälle vi lever i. Vår tillvaro är så mycket mer komplicerad och sammansatt. Vissa huvuddrag i kontrollorganets uppgifter i fiskarnas förenklade samhälle återfinner man dock inom de delar av vårt rättssystem, som har till uppgift att kontrollera och beivra förmögenhetsbrott av olika slag. Detta återkommer jag till i nästa kapitel.

1) Enligt de så kallade "intuitionisterna" (se Rawls 1972 sid.34 ff.) utgör rättssystemets utformning en ren värderingsfråga. Visserligen kan lagstiftarens värderingar inte förklaras med ekonomisk teori, men de kan uttryckas explicit med t.ex. viktkoefficienter. Lagstiftningens allokeringssmässiga konsekvenser kan däremot förklaras med ekonomiska modeller, vilket i och för sig inte är så illa.

4. RÄTTSVÄSENDETS OPTIMERINGSPROBLEM VID FÖRMÖGENHETS-, TILGREPPS- OCH SKADEGÖRELSEBROTT

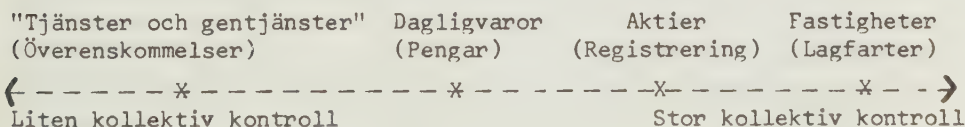
4.1. Brottens ekonomiska konsekvenser

4.1.1. Privata och kollektiva kontrollkostnader

Det finns alltid en större eller mindre risk för att en individs nyttigheter elimineras eller beskärs utan ersättning i form av andra nyttigheter. En möjlighet är att man utsätts för uppsåtligt brott mot gällande regler om nyttigheternas förvärvande genom t.ex. förmögenhets-, tillgrepps- eller skadegörelsebrott. Denna möjlighet utgör enbart en komponent av den osäkerhet som förekommer vid byten eller innehav av t.ex. varor och fordringar. En sedel kan stjälas eller förfalskas, men även brinna upp, förstöras, tappas eller förlora sitt värde genom inflation. I detta kapitel skall endast möjligheten att utsättas för uppsåtliga brott av ovan nämnda slag penetreras.

I likhet med andra osäkerhetsmoment kan brottsrisker reduceras med resurskrävande insatser. Det skulle dock medföra stora transaktionskostnader om den enskilda parten vid t.ex. byte skulle samla all information om motparten. Större eller mindre kollektiva kontrollåtgärder är alltså motiverade. Fullständig kollektiv kontroll medför stora kostnader, varför en avvägning mellan privata kontrollkostnader och kollektiva insatser måste genomföras. Allmänt kan man förvänta att de kollektiva insatserna är större ju större stordriftsfördelar som föreligger i kontrollfunktionerna och ju större betydelse bytet eller innehavet anses ha. Det föreligger också en rad olika möjligheter att byta med olika mått av kollektiv kontroll, vilket illustreras i figur 4:1.

Kollektiv kontroll av byten

Figur 4:1

Figuren illustrerar olika bytestyper med avseende på kollektiva kontrollkostnader. Otaliga byten sker genom muntliga överenskommelser om tjänster och gentjänster. Orsaken till att man inte

upprättar skriftliga kontrakt torde vara att utbytet härav är lågt i förhållande till betydelsen av avtalet, antingen beroende på att avtalet inte är av så stor betydelse eller därför att det föreligger relativt goda möjligheter till intern kontroll mellan individerna. Byten av dagligvaror måste ske snabbt och i stor mängd och mellan inbördes relativt okända personer. För att klara detta används ett monetärt system med relativt stor säkerhet. Penningsystemets säkerhet och varornas egenskaper kontrolleras bland annat med kollektiva insatser, varför dessa byten förorsakar relativt stora kollektiva kostnader, även då de enskilda köpen inte kontrolleras. Byten av aktier eller fastigheter har större betydelse än byten av dagligvaror. De är därför också för- enade med större kollektiva kontrollåtgärder.

Förmögenhets-, tillgrepps- och skadegörelsebrott medför fördel- ningsmässiga effekter, eftersom en del nyttigheter omfördelas eller försämrats utan ersättning. Möjligheten att utföra respek- tive bli utsatt för förmögenhetsinskränkningar eller tillgrepp får också allokeringmässiga effekter då resurser kommer att åtgå för att genomföra respektive förhindra brotten. Vid en bedömning av förändringar i de kollektiva åtgärderna ställs myndigheterna inför problemet att väga förändringarna i rättsväsendets kostnader mot förändringar i skydds- eller transaktionskostnader för offren och förändringar i förövarnas kostnader. Dessutom måste man ta hänsyn till den förmögenhetsomfördelning som blir följden av genom- förda brott. De lagstiftande myndigheterna står alltså inför ett optimeringsproblem, som har väsentliga likheter med det som gällde lagstiftningen mot tillgrepp och negativa externa effekter i kapitel 3 (se villkor /2/ 3.2.3.). Tillgreppsbrott och förmögenhetsbrott rubriceras olika i lagstiftningen, bland annat beroende på vilka juridiska rekvisit som föreligger i de olika fallen. Vid samhälls- ekonomiska kostnads-intäktsanalyser föreligger det knappast några principiella skillnader om det gäller stöld, bedrägeri, för- skingring, undandräkt, olovligt förfogande etc. Straffrättsliga åtgärder i anknytning till lagrum som reglerar förargelseväckande beteende, skadegörelse, vårdslöshet i trafik eller misshandel har också principiellt likartade effekter. Skadegörelse och våld före- kommer ofta i kombination med tillgrepp. Brotten rubriceras då med t.ex. inbrott eller rån beroende på om skadegörelse eller möjlighet till våld förekommit.¹⁾

1) I det fall hot om våld inte räcker för genomförande av t.ex. ett rån måste förövaren utöva våldet. Förövaren står alltså inför samma dilemma som lagstiftaren, som ju måste verkställa sank- tioner för att framstå som trovärdig. Skillnaden ligger emeller- tid i att det privata våldet är kriminaliserat. Man har så att säga monopoliserat vissa delar av rättsskipningen till kollek- tiva myndigheter, vilket naturligtvis inte hindrar att andra former av sanktioner på privat initiativ tillåts.

Tillgrepp från kollektivet i form av skattebrott, sjukkassebedrägerier etc. har många likheter med tillgrepp av privata nyttigheter. Det finns emellertid en väsentlig skillnad. Förekomsten av privata tillgrepp medför osäkerhet för innehavarna, vilket motiverar dem att vidtaga skyddsåtgärder. De enskilda individerna har inte samma motivation att vidtaga resurskrävande skyddsåtgärder mot t.ex. skattebrott. Visserligen drabbas skattebetalare av att det begås skattebrott, men bara i ringa mån av de skattebrott som den enskilde eventuellt skulle kunna förhindra. Det är så att säga kollektivet självt som utgör offret för dessa brott. Kontrollen av skattebrott ligger också hos kollektiva myndigheter och det förekommer praktiskt taget ingen substituerbarhet mellan privata och kollektiva skyddsåtgärder. Då rättsväsendets insatser mot dessa brott förändras så förändras situationen för brottsförövarna, likaså förändras förmögenhetsfördelningen mellan förövarna och övriga skattebetalare i den mån dessa belastas med högre utdebitering då mängden skattebrott ökar. Till skillnad mot övriga förmögenhetsbrott förändras inte allmänhetens skyddsåtgärder, helt enkelt därför att individen inte upplever sig som offer för det enskilda brottet. Samma förhållande gäller skadegörelse på allmän egendom. Den enskilde drabbas inte på samma sätt som när det gäller privat egendom. Denne är därmed inte heller motiverad att vidtaga egna skyddsåtgärder.

4.1.2. Förlustfunktionen

Utformandet av rättsväsendets insatser är en ännu mer komplicerad fråga än den som gäller kontrollorganets optimering i kapitel 3. I vårt pluralistiska samhälle finns t.ex. ingen entydig "lagstiftare". Det hindrar dock inte att det kan vara ändamålsenligt att ställa upp en målfunktion för kostnads-intäktsanalyser av rättsväsendets insatser i samband med förmögenhets-, tillgrepps- och skadegörelsebrott. Lämpligheten härav är beroende på om ett sådant uttryck underlättar den fortsatta analysen.

Av föregående avsnitt framgår att rättsväsendets straffrättsliga insatser påverkar kostnaderna för förövarna av brotten ifråga, kostnaderna för eventuella offer, mängden brott med dess ekonomiska innebörd samt rättsväsendets egna kostnader. Så tillvida skiljer sig alltså inte de ekonomiska effekterna av rättsväsendets åtgärder från exemplen i kapitel 3. Kostnaderna uttrycks dock lämpligen i penningtermer, eftersom det gäller en väletablerad marknadsekonomi. Rättsväsendets målsättning kan från dessa utgångspunkter uttryckas som önskan att minimera förlustfunktionen F där $F = F(C_f, C_o, C_q, C_r)$ (se 3.2.3.).

I analogi med beteckningarna i kapitel 3 gäller, att C_f står för kostnaderna att genomföra de aktuella brotten.¹⁾ C_o betecknar kostnaderna för att förhindra eller minska brotten^o ifråga. C_o och C_f kan naturligtvis indelas i undergrupper beroende på om t.ex. individer, företag eller institutioner bär dessa kostnader.

C_r står för rättsväsendets kostnader. Genom att variera dessa kostnader, eller snarare parametrar som medför kostnader, kan rättsväsendet styra förhållandena mot minimal förlust (F).

C betecknar samtliga konsekvenser till följd av faktiskt begångna brott.²⁾ Det är en rad värderingar knutna till mängden faktiskt begångna brott. C är svår att värdera ekonomiskt, lika väl som icke-ekonomiskt.^q I ett avsnitt nedan skall jag ge exempel på värderingar knutna till faktiskt begångna brott.

Det förefaller omöjligt att uppskatta de totala kostnaderna till följd av brottsligt beteende. Om det inte förekom något incitament till brott skulle tillvaron se avgjort annorlunda ut, vilket undandrar sig ekonomiska analyser (jämför dock de i 1.1. omnämnda kostnadsberäkningarna). I en värld utan incitament till t.ex. snatteri skulle handeln fungera annorlunda. Självbetjäningen skulle kunna drivas mycket längre, man skulle ha öppna affärer, inga spärrar och inga bevakningsfunktioner. Bokföring och redovisning i en värld utan incitament till bedrägerier skulle på analogt sätt se helt annorlunda ut. Man kan däremot försöka uppskatta förändringar i kostnaderna.

Kriteriet för rättsväsendets verksamhet blir att genomföra en åtgärd då $\Delta F < 0$, eller välja de projekt som minimerar F när det förekommer en budgetrestriktion för rättsväsendet.

ΔF kan skrivas enligt följande:

$$\Delta F = \alpha_f \Delta C_f + \alpha_o \Delta C_o + \alpha_q \Delta C_q + \Delta C_r \quad (\text{jämför villkor /2/ 3.2.3.}),$$

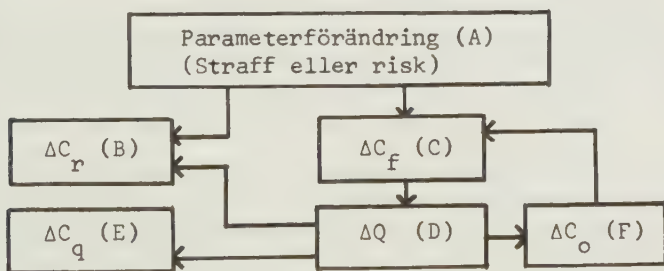
- 1) I kapitel 3 tänker jag mig att lagstiftaren gör en ex ante kalkyl och beaktade förövarnas förväntade värden av straff. I praktiken förefaller detta dock omöjligt, varför man får försöka uppskatta de samhällsekonomiska konsekvenserna av utdömda straff (3.2.3.) (Becker 1968 sid. 179 f.), dvs. utgå från ex post värden. I C_f ingår alltså både resursinsatsen för genomförandet av själva brottet och samhällsekonomiska konsekvenser av utdömda straff. Jag återkommer till detta problem i kapitel 6 (6.4.2.).
- 2) I kapitel 3 utgörs denna av den sociala värderingen av tillgreppens nettofördelningseffekt respektive värderingen av den negativa externa effektens nettoeffekt, vilket motsvaras av termen $\alpha_q \Delta Q$ i villkor /2/ i avsnitt 3.2.3.

där α_f , α_o och α_q står för den sociala värderingen av de olika kostnadsslagen i relation till rättsväsendets kostnader. I den mån den lagstiftande myndigheten eller den som genomför kostnadsintäktsanalysen finner det motiverat kan naturligtvis kostnadsposterna delas in i fler grupper.

4.1.3. Ett analyschema för kostnadernas inbördes beroende

Ett rättsväsen har en rad olika möjligheter att påverka de olika parterna och därmed också kostnaderna i systemet. Jag koncentrerar mig på straffrättsliga åtgärder, dvs. straffens bestämning och fastställandet av bevaknings- och spaningsinsatser. Straffrättsliga åtgärder har den gemensamma egenskapen att de riktar sig mot potentiella utövare av den kriminaliserade verksamheten ifråga.

För att kunna bedöma effekten av en straffrättslig åtgärd måste man för det första ha en uppfattning om rättsväsendets kostnads-samband, dvs. hur kostnaderna inom rättsväsendet förändras av åtgärden. För det andra måste man ha en föreställning om hur potentiella utövare reagerar på förändrade straffrättsliga åtgärder. För det tredje måste man ha en uppfattning om hur potentiella offer reagerar på förändringar i brottsmängden. För det fjärde måste man ha en uppfattning om hur rättsväsendets kostnader förändras vid förändringar i brottsmängden. För det femte måste man ha en föreställning om samhällets värdering av skador i samband med faktiskt begångna brott. Analysen får ske stegvis. Hur detta kan gå till beskrivs i nedanstående figur.

Figur 4:2

Jag skall klargöra figurens innehåll med ett exempel. Antag att man överväger en höjning av straffet (A) för t.ex. bilstöld. Större straff påverkar kostnaderna för rättsväsendet (B) i form av domstolsprocesser och kriminalvårdsåtgärder. Större straff

leder till att det kostar förövaren mer att stjäla bilar, vilket också kan påverka den mängd resurser som läggs ner på bilstölder (C). Därmed kommer antalet bilstölder att förändras (D). Denna förändring medför att bilägare kommer att ändra mängden och innehåll i sina skyddsåtgärder mot bilstölder (F). Denna förändring kommer i sin tur att ändra kostnaderna och brottsmängden (C,D) ytterligare. Den slutliga förändringen i antalet stulna bilar kommer att medföra vissa fördelningsmässiga och andra effekter (E). Den ursprungliga förändringen i rättsväsendets kostnader kan påverkas ytterligare av att brottsmängden ändrats (D,B). En ökning av straffet leder t.ex. till högre kostnader inom rättsväsendet per dömd, men om antalet dömda går ner så kommer rättsväsendets kostnader att sänkas i motsvarande utsträckning.

Analysen blir, som synes, mycket komplicerad om inte förenklingar av olika slag kan införas. Antag t.ex. att straffet sänkes initialt, med höjning i antalet brott som följd. Brottsoffren reagerar med motåtgärder, varför den initiala brottsökningen reduceras. Den sammanlagda effekten på brottsmängden påverkar insatsen inom rättsväsendet ytterligare, vilket kan påverka brottslingarnas bedömning av risker och straff med åtföljande effekt på brottsmängden etc. Denna form av problem föreligger vid de flesta kostnads-intäktsanalyser. Analysen måste någonstans avgränsas (Prest & Turvey 1967 sid. 159 ff.). Detta problem återkommer jag till i kommande kapitel, ett par förenklingsmöjligheter skall dock tas upp redan i detta kapitel.

4.1.4. Offrets plats i analysen

Betecknande för offret är att denne reagerar med skyddsåtgärder i samband med att brottsmängden förändras. Jag har alltså relaterat begreppet "offer" till en reaktion, vilken rättsväsendet som myndighet inte har kontroll över. Denna reaktion kan komma från enskilda, företag, myndigheter etc., dvs. från den agent i systemet som har denna motivation.

Om polisen t.ex. minskar sina övervakningsuppgifter i en stad och kommunen reagerar på den därav följande ökningen i brottsligheten genom att anslå medel för kommunal kontroll av brottsligheten (t.ex. genom ökad gatubelysning) så betraktar jag kommunen som ett offer. Om polisen å andra sidan sätter fast fler fyllerister och detta belastar nykterhetsnämnden i kommunen så är dess ökade kostnader snarast en följd av förändringar i polisens verksamhet, dvs. medför resursförbrukning som bör tas med i rättsväsendets kostnader. I det senare fallet är kommunens åtgärder inte en reaktion på polisens insatser utan en konsekvens av dessa. En åtgärd som är en konsekvens av rättsväsendets insats är en del av denna insats, men med den skillnaden att kostnaden bärs av annan myndighet.

Offrets agerande tenderar däremot att ersätta eller upphäva rättsväsendets insats.

Med utgångspunkt från detta kan man specificera kostnaderna så att i de fall beslutade åtgärder inom rättsväsendet medför att andra myndigheter får följdkostnader, så inräknas dessa i rättsväsendets kostnader. Det som skiljer dessa kostnader från varandra är enbart att de sorterar under olika myndigheter. Den andra myndighetens åtgärd är ett komplement till rättsväsendets åtgärd. Offret agerar utifrån brottsnivån eller den skada som drabbar offret och sätter in sina insatser som substitut till rättsväsendets insatser. När det inte föreligger någon part med denna motivation så faller den ruta (F i figur 4:2) som betecknar offrets motreaktion bort, vilket i viss mån underlättar analysen vid skattebrott, skadegörelse mot allmän egendom och andra brott som riktar sig mot kollektivet snarare än den enskilde.

4.2. Sociala konsekvenser av förändringar i mängden faktiskt begångna brott

4.2.1. Sociala värderingar knutna till brottens antal och storlek

Resurser allokeras för att genomföra respektive förhindra brott. Resursförbrukningen är indirekt beroende av brottsmängden, enär de förväntade intäkterna respektive förlusterna, som motiverar allokeringen, beror av brottsmängden. Rättsväsendets, förövarnas och offrens resursallokering skall jag diskutera var för sig i kommande kapitel. I detta avsnitt skall jag enbart behandla några av de sociala värderingarna, som kan tänkas vara direkt knutna till de faktiskt begångna brotten (se rutorna D och E i figur 4:2). Denna komponent är mycket svår att uppskatta och många gånger omöjlig att kvantifiera.

Jag börjar med den redan omskrivna inkomstfördelningseffekten. Låt mig t.ex. antaga att låginkomsttagare anses ha större utbyte av penningtillskott än höginkomsttagare. Om rika stjälar från fattiga fås en nyttoförlust, om fattiga stjälar från rika fås en nyttovinst. I det senare fallet kan alltså den sociala konsekvensen av brotten som sådana vara positiv och således framstå som en intäkt i den sociala målfunktionen ovan. Orsaken till att de fattigas stölder är kriminaliserade kan bero på att allokeringseffekterna överväger den fördelningsmässiga vinsten. I det fall samhället inte beaktar "kriminellas" utbyte (jämför 1.2.3.), så blir fördelningseffekten alltid negativ. I detta fall kan man också i viss mening säga att konsekvensen av det faktiska brottet är lika med det stulnas värde, något som ibland påståtts utan närmare motivering (Fredriksson 1962 sid. 180 ff.).

De genomförda brotten kan förorsaka negativa externa effekter. Värderingsproblemet är av samma natur som vid icke kriminaliserade aktiviteter med negativa externa effekter (3.3.). Vid t.ex. trafiknykterhetsbrott får man uppskatta olyckfallsriskerna i samband med alkoholpåverkade förare. Vid parkeringsförseelser får man bedöma trängseleffekter och olyckfallsrisker, helt i analogi med de effektmättningsproblem som föreligger vid trafikinvesteringar. Hot och genomförande av våld, t.ex. i form av misshandel, förekommer ofta i samband med brott. Samhället ser förmodligen negativt på hot eller faromomentet som sådant. Även om man kunde räkna ut sannolikheten för att hot verkställs så kvarstår således problemet att värdera den sociala riskversionen. Materiell skadegörelse förefaller det inte omöjligt att uppskatta i ekonomiska termer.

Den sociala värderingen av olika individers behovstillfredsställelse kan vara direkt avhängig den vara det gäller. En människas konsumtion av läkemedel kan värderas högt i det fall en läkare ordinerat medicinen medan konsumtionen kan värderas negativt då en ordination inte förekommer. Motsvarande förhållanden gäller vapeninnehav, censur, spel etc. Jag skall kalla denna konsekvens av begångna brott för konsumtionsvärderingseffekten, en företeelse som inom den ekonomiska litteraturen brukar rubriceras med uttrycket "merit wants".

Samhället kan också knyta en rad andra värderingar till begångna brott. En möjlighet är t.ex. att brotten medför inlärnings effekter genom att t.ex. ungdomar lär sig att begå fler eller grövre brott i framtiden om de begår brott idag.

Den indelning som jag gjort här är ingalunda fullständig utan mycket grov och i viss mening godtycklig.¹⁾ Listan skulle också kunna göras mycket längre. Det är dock inte nödvändigt att göra det här, eftersom indelningen av brott ofta är baserad på karaktäristika hos de faktiska brotten. Brottsbalken ger exempel på detta, brotten är indelade bland annat efter art, grad och uppsåt. Brotten mot liv och hälsa är sålunda indelade i mord, dråp, barnadrap, fosterfördrivning, misshandel, grov misshandel, vållande till annans död, vållande till kroppsskada eller sjukdom samt

1) Ofta knyts den moraliska förkastelsen av brottslighet till de brott som faktiskt begås. Moral är emellertid ett diffust begrepp. Indignationen kan vara ett allmänt uttryck för föreställningar om konsekvenserna av att brottsligheten förekommer och inkluderar då även allokeringseffekter. Om man lägger till någon form av allmänt moraliska konsekvenser av faktiskt begångna brott så får man vara försiktig så att dubbelräkning undviks (jämför 2.4.3.). Denna frågeställning behandlas närmare i kapitel 7 där jag kritiserar försöken att rangordna brottsallvarlighet utifrån kriminalitetsindex (7.2.4.).

framkallande av fara för annan. Bedömningen av den ekonomiska konsekvensen av förändringen av brottsmängden får göras för respektive brott för sig.

4.2.2. Problemet att mäta förändringar i brottsmängden

Det finns en rad problem när man önskar fastställa förändringar i brottsmängden (Ju Ds 1972:22). Ett huvudproblem består i det faktum att många brott förblir okända. Ett annat fundamentalt problem är knutet till att begreppet "brott" ofta är oklart. Är det ett nytt brott vid varje tillfälle någon innehar narkotika? Skall man räkna trafikonykterhetsbrott efter körda kilometer och berusningsgrad eller då någon ertappas? Narkotika-innehav är brottsligt i juridisk mening, inte för att det i och för sig är skadligt utan därför att innehavet kan bevisas samt antas vara förenat med skadliga omständigheter. Detsamma gäller t.ex. trafikonykterhetsbrott.

I en samhällsekonomisk kostnads-intäktsanalys är man inte primärt intresserad av den juridiska definitionen på brott utan av de konsekvenser, som är förenade med brottet ifråga. Man kan därför i vissa fall kan gå direkt på de effekter, som kan iakttagas eller väntas av förändringar i brottsmängden. För att komma åt skadan av t.ex. trafikonykterhetsbrott kan man gå via antalet kända brott i juridisk mening, sambandet mellan brott och olyckor och framkomlighet i trafiken samt ekonomisk värdering av de sist-nämnda effekterna (SOU 1970:61). Ett ofta enklare sätt är att gå från rättsväsendets åtgärd och studera effekten på olyckor och framkomlighet direkt. Resursinsatsen kan sedan t.ex. jämföras med insatser på väginvesteringsområdet.¹⁾

1) År 1965 genomfördes ett försök med förstärkt trafikövervakning i Sverige (Rikspolisstyrelsen Petita 1972/73 bil. 698). Undersökningsresultatet är en mycket grov skattning av trafikövervakningens effekter på olycksantalet. En tredubblad ökning av trafikövervakningen medförde enligt försöket en nedgång med 60 % för olyckor med personskador. Undersökningen är bristfällig i många avseenden, men om en generell tredubbling av trafikövervakningen fick motsvarande effekt så skulle den sannolikt vara av stort samhällsekonomiskt värde. Enligt beräkningarna skulle kostnaderna vid trafikövervakningens tredubbling stiga med 250 miljoner första året och därefter med 160 miljoner. Detta kan jämföras med uppgifter från Statens Trafiksäkerhetsråds rapport nr 116 (1968). Här görs en beräkning av vägtrafikolyckornas samhällsekonomiska kostnader, vilka beräknas till 1 333 miljoner 1965 (se sid. 132). Även om stora fel-skattningar förekommer så är det troligt att utökad trafikövervakning är ekonomiskt lönsamt, relativt väginvesteringar.

Motsvarande torde gälla ekonomisk analys av annan brottslighet. Vid t.ex. skadegörelse behöver man knappast bekymra sig om juridiska definitioner på brottet utan kan gå direkt på effekten av den straffrättsliga åtgärd som studeras. I stället för att diskutera förändringen i antalet brott kan man försöka uppskatta den samhällsekonomiska effekten genom att studera förändringar i skadad egendom, vilket i figur 4:2 innebär att man kan hoppa över mellansteget i ruta D.

Trots denna förenkling kvarstår naturligtvis svåra problem då man skall mäta och värdera skadan av den kriminaliserade aktiviteten. Dessa problem är emellertid inte unika för kostnads-intäkts-analyser av brott utan är analoga med värderingsproblem vid samhällsekonomisk analys i allmänhet. Lyckligtvis finns det för-enklingsmöjligheter i det fall offren reagerar med substitut till kollektiva åtgärder, då behöver nämligen brottsmängden inte förändras i och med att myndigheterna förändrar sina insatser. Jag återkommer till detta i kapitel 7.

4.2.3. Marknadseffekter till följd av straffrättsliga åtgärder

Då brottsmängden förändras kan man vänta sig marknadsmässiga förändringar av olika slag. Detta är speciellt påtagligt i anslutning till den lagstiftning som just reglerar marknader. Som exempel på reglerade marknader kan nämnas alkohol-, läkemedels- och abortmarknaderna. Ofta regleras prisbildningen på marknader för att fördelningsmässiga effekter skall uppnås. Vid inrättande av minimipriser över jämviktspriser skyddas vissa sektorer. Det uppkommer då också ett incitament att kringgå fastställda priser, t.ex. i form av smuggel eller illegal produktion och försäljning. Samma förhållande uppkommer vid fastställandet av maximipriser under jämviktspris. Genom hyresregleringar önskar man bland annat åstadkomma fördelningsmässiga effekter. Maximipriserna ger utrymme för en svart marknad.

En del normer i brottsbalken och specialstraffrätten reglerar några av dessa marknader. Som exempel kan nämnas lagstiftningen om fosterfördrivning, koppleri, ocker och häleri i brottsbalken respektive lagstiftningen om smuggling, rusdrycksförsäljning, sprittillverkning och narkotikahantering inom specialstraffrätten.

Det har förekommit viss diskussion i den ekonomiska litteraturen om straffrättsliga åtgärders effekt på dessa brott och de sociala implikationerna härav. Thomas Schelling menar (1967 sid. 117) att agenterna på svarta marknader automatiskt får marknadsskydd genom lagstiftningen, eftersom det utesluter alla från marknaden utom dem som är villiga att bryta lagen. Monopoliseringstendenser erhålles också vid stordriftsfördelar i produktionen och vid

oelastisk efterfrågan på varan. Den illegala heroinmarknaden med oelastisk efterfrågan (Erickson 1969), stordriftsfördelar på grund av de långväga och invecklade distributionsnäten och hög sanktion bidrar till en starkt monopoliserad heroinmarknad i USA (Rottenberg 1968, Fernandez 1969). Man har frågat sig om detta är fördelaktigt från samhällets synpunkt. Monopoliseringen höjer priserna på de illegala varorna utan att kvantiteten för den skull behöver minska i större omfattning vid oelastisk efterfrågan. I den mån narkotikamissbrukare förvärvlar sina inkomster genom illegala aktiviteter kan annan brottslighet stiga vid höjda priser på narkotika.

Brott i anslutning till reglerade marknader är av betydelse för arbetsbelastningen inom rättsväsendet, även om de bara utgör en mindre del av de till polisens kännedom komma brotten. Det vore intressant att studera effekten av rättsväsendets åtgärder på olika illegala marknader. Jag skall dock avstå från detta. Denna avgränsning är beroende av att en analys av marknadseffekter i samband med olika regleringar skulle bli ganska omfattande. Samtidigt är det ganska klart att ekonomisk analys är lämpad för analys av reglerade marknader. Ett av mina syften är ju att påvisa den ekonomiska analysens tillämpbarhet och då speciellt i de fall detta inte är uppenbart. Beträffande statsingripandens effekter på reglerade marknader föreligger redan en omfattande ekonomisk analys, som exempel kan nämnas analys av bostadsmarknaden, jordbrukssektorn och skyddstullar. Det föreligger inga större teoretiska svårigheter att överföra analysen på den kriminaliserade delen av verksamheten och studera de straffrättsliga åtgärdernas effekt på kostnadsstruktur och prisbildning. Däremot föreligger det naturligtvis vissa praktiska svårigheter, eftersom informationen om de illegala marknaderna är begränsad.

4.3. Sammanfattning

I detta kapitel har jag övergått från olika exempel till en mer konkret behandling av rättsväsendets straffrättsliga åtgärder i anslutning till förmögenhets-, tillgrepps- och skadegörelsebrott. De straffrättsliga åtgärderna har gemensamt att de påverkar antalet brott mot etablerade regler om förvärv och innehav av nyttigheter. Då en straffrättslig åtgärd införs så förändras kostnaderna inom rättsväsendet. Åtgärden har till syfte att förändra potentiella förövaras agerande. I den mån dessa reagerar kommer brottsmängden att förändras, vilket påverkar osäkerheten vid byten och innehav av nyttigheter, vilket i sin tur motiverar potentiella offer till förändrade skyddsåtgärder, vilket ytterligare påverkar förövarens beteende och därmed antalet brott. I den mån antalet till polisens kännedom komma brott förändras, förändras kostnaderna inom rättsväsendet ytterligare. Man står

inför ett optimeringsproblem som är analogt med det som gällde för "lagstiftaren" i kapitel 3. Här i kapitel 4 har jag också formulerat en förlustfunktion och ett analyschema för kostnadernas inbördes beroende vid förmögenhets-, tillgrepps- och skadegörelsebrott. Konsekvenserna för de olika agenterna i systemet berörs dock enbart i mycket grova drag. I kommande kapitel skall de olika komponenterna i analyschemat behandlas mer ingående. I kapitel 5 diskuteras kostnadssambanden inom rättsväsendet, i kapitel 6 studeras de potentiella förövarnas agerande och i kapitel 7 skall potentiella offers agerande analyseras.

De sociala konsekvenserna av faktiskt begångna brott är svåra att uppskatta. Förutom fördelningsmässiga effekter och negativa externa effekter i form av t.ex. förargelseväckande beteende, skadegörelse, hot och misshandel så kan de enskilda brotten bland annat medföra inlärningsmässiga effekter. Ofta är den moraliska indignationen över brottslighet i allmänhet relaterad till faktiskt begångna brott och inkluderar då bland annat föreställningar om allokeringmässiga effekter. Om man beaktar allmänt moraliska implikationer av faktiskt begångna brott skall man vara medveten om förekommande dubbelräkningsproblem.

Det är problematiskt att uppskatta förändringar i brottsmängden. Detta behöver emellertid inte alltid medföra problem vid samhällsekonomiska kalkyler. Man behöver inte känna till förändringen i antalet begångna brott i juridisk mening för att t.ex. bedöma skadegörelsens omfattning vid trafikbrott.

Ingripanden mot brott medför ofta marknadsmässiga effekter. Åtgärder mot butiksstölder kan t.ex. påverka priserna på häleri-marknaderna och antalet apoteksstölder kan påverka priserna på illegalt distribuerad narkotika. Marknadseffekter då brottsmängden förändras kan vara betydande och mångskiftande, speciellt då lagstiftningen berör illegala marknader. Brott i anslutning till svarta marknader berörs ytligt ovan och det skulle föra för långt med en mer ingående analys. Det hindrar dock inte att ekonomisk analys kan tillämpas vid studier av marknadseffekter på illegala marknader lika väl som på legala.

Huvuddelen av de brott som belastar det svenska rättsväsendet har berörts i detta kapitel. Övervägande delen av dessa brott består av förmögenhets-, tillgrepps- och skadegörelsebrott av olika slag. År 1971 utgjorde tillgreppsbrott, bedrägeri och andra förmögenhetsbrott 80 procent av samtliga till polisens kännedom komna brott. Av övriga brott består en väsentlig del av skadegörelsebrott eller misshandel. Den största grupp som lämnats åt sidan och som har väsentlig betydelse inom rättsväsendet är just ingrepp på illegala marknader. De brottskategorier i brottsbalken som inte berörts eller medför speciella svårigheter att analysera med ekonomiska metoder utgörs bland annat av mord, dråp, grövre

misshandel samt vållande till annans död, sedlighetsbrott, brott mot familj, brott mot allmän ordning och allmän verksamhet, högmålsbrott och brott mot rikets säkerhet samt ämbetsbrott och brott av krigsmän. Dessa brott utgör emellertid enbart en bråkdel av de till polisens kännedom komna brotten.

5. KONSEKVENSER INOM RÄTTSVÄSENDET DÅ STRAFFRÄTTSLIGA ÅTGÄRDER ÄNDRAS

5.1. Inledning

En straffrättslig åtgärd påverkar kostnaderna inom rättsväsendet både direkt och indirekt (se rutorna A och B respektive D och B i figur 4:2). Det huvudsakliga syftet med detta kapitel är att belysa kostnadsstrukturen inom rättsväsendet och möjligheterna att i framtiden mäta rättsväsendets kostnader vid kostnads-intäkts-analyser av straffrättsliga åtgärder. Uppläggningsen här skiljer sig i viss mån från den övriga framställningen. Jag ämnar helt enkelt beskriva förhållandena inom rättsväsendet genom att referera några analysförsök av rättsväsendets interna problem. På detta sätt belyses inte enbart förhållandena inom rättsväsendet, samtidigt erhålles en viss litteraturgenomgång. Det är också min förhoppning att läsaren skall få en känsla för några av de många intressanta teoretiska aspekter, som kan läggas på rättsväsendets verksamhet.

De verksamheter som genomförs inom polis, åklagare, domstol och kriminalvård är intimt beroende av varandra. För att belysa detta inleder jag med en systemanalytisk skiss av rättsväsendet. Därefter följer en kort behandling av den planeringsverksamhet som bedrivs inom det svenska rättsväsendet.

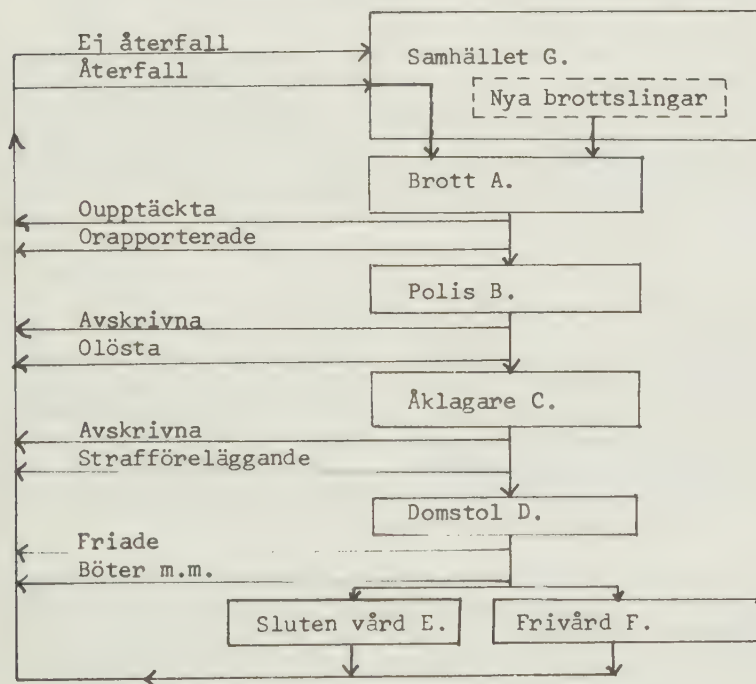
Det finns vissa möjligheter att mäta styckkostnader i anslutning till rättsväsendets verksamhet. Däremot är det svårare att mäta marginella förändringar. Om t.ex. spaningsinsatserna ökas så att fler brott av en viss typ kommer till polisens kännedom så behövs det inte medföra några större marginella kostnader. Även om resurserna är fullt utnyttjade finns det vissa möjligheter att via interna beslut avlasta rättsväsendet. Polisen har t.ex. vissa möjligheter att minska insatserna i anslutning till andra brott, åklagaren kan i viss mån variera rättegångsförfarandet och inom kriminalvården kan insatserna varieras och intagna kan slussas ut i samhället med varierande hastighet. Jag skall översiktligt behandla de olika beslutsfunktionerna och fortsätter kapitlet med att beskriva ett par förslag till teoretisk analys av den polisiära verksamheten. Först beskrivs en informationsteoretisk utgångspunkt, varefter ett par målformuleringar i anslutning till polisens övervakningsverksamhet behandlas. Jag övergår sedan till ett par studier av domstolarnas verksamhet. Slutligen kommer jag in på kriminalvårdens verksamhetsområde. Kostnads-intäktskalkyler i samband med humankapitalinvesteringar har stora likheter med kriminalvårdens effektivitetsmättningsproblem, vilket diskuteras i kapitlets sista avsnitt.

5.2. Framtida möjligheter att mäta kostnaderna inom det svenska rättsväsendet

5.2.1. Rättsväsendet som ett system

Rättsväsendets olika delområden är intimt förknippade med varandra. Polisens insatser påverkar domstolarnas verksamhet, domstolarnas verksamhet påverkar arbetsbördan inom kriminalvården, återfall påverkar polisens arbetsbelastning etc. Amerikanerna Blumstein och Larson (1967, 1969) har utformat översiktliga skisser över rättsväsendet. Här skall jag presentera en enkel och något "försvenskad" variant av deras systemanalytiska beskrivning av rättsväsendet.

Rättsväsendet som ett system

Figur 5:1

Låt mig gå igenom flödet och börja i punkten A. Av de brott som begås förblir många upptäckta eller orapporterade. Övriga brott kommer till polisens kännedom. Den senare gruppen utgör basen för den fortsatta verksamheten inom rättsväsendet. De redovisas i kriminalstatistiken och utgör basdata i prognoser över brotts-

utvecklingen (Ju Ds 1972:22). Sambandet mellan den totala brottsmängden och den till polisens kännedom komma är intressant från många synpunkter, inte minst därför att de till polisens kännedom komma brotten i stor utsträckning påverkar arbetsbelastningen inom rättsväsendet och utgör ett beslutsunderlag för resurstilldelningen, åtminstone inom polisen. Polisen (B) har möjlighet att avskriva en del anmälningar, t.ex. beroende på att brott inte förekommit eller då brottet är begånget av barn. Andra förblir olösta. En viktig fråga för den fortsatta processen är i vilken omfattning polisens resurser påverkar andelen uppklarade brott. Antalet uppklarade brott eller misstänkta personer är nämligen bas för åklagarens verksamhet (C). Åklagarens beslut är i sin tur utgångspunkt för antalet mål inom domstolarna. Domstolarnas (D) beslut är sedan avgörande för arbetsbelastningen inom kriminalvården. Inom kriminalvården (E,F) har de centrala nämnderna och övervakningsnämnderna väsentliga beslutsfunktioner. Den kanske mest centrala problemställningen inom kriminologin har varit behandlingens effekt, mätt i termer av återfall. När de frisläppta kommer tillbaka till samhället (G) kommer de i kontakt med andra sociala institutioner och myndigheter utanför rättsväsendets ram, t.ex. arbetsförmedlingar, socialbyråer, arbetsplatser, skolor, gäng etc. Dessa institutioner är också beroende av insatser inom rättsväsendet och effekterna inom brottmålsprocessen är beroende av institutionernas insatser.

5.2.2. Rättsinformationssystemets uppbyggnad

År 1966 inrättades "Samarbetsorganet för ADB inom rättsväsendet", vilket har till uppgift att behandla frågor rörande omläggningen av statistiken inom rättsväsendet till ADB. I samband med denna omläggning har man inriktat sitt intresse på att med rättsstatistikens hjälp analysera sambanden mellan rättsväsendets olika delar. Uppläggningen ligger i linje med den systemanalytiska utgångspunkt som presenterats i figur 5:1.

Det har visat sig vara behäftat med en rad svårigheter att analysera den lagrade statistiken. En tanke i Blumstein-Larson's system är att man från ärende, brott och misstänkta personer bland annat skall kunna härleda antalet mål i domstolarna (1969 sid. 385 ff.). Detta är emellertid behäftat med svårigheter. Inom polisen registreras t.ex. "ärenden" och "brott", inom åklagarverksamheten utgörs statistiken av "mål" och "misstänkta personer". Ett ärende innehåller ofta flera brott. En misstänkt person kan ha begått brott som härrör sig från olika ärenden och ett mål kan innefatta flera personer, som begått brott i olika ärenden etc. När ADB-systemet så småningom är väl utvecklat bör det dock finnas möjligheter att relativt snabbt få fram genomsnittliga koefficienter för strömmarna genom rättsväsendets olika delområden.

Det finns ganska mycket statistik om olika klienter inom kriminalvården. Denna informationsmängd kommer att utökas. Med hjälp härav kan man beräkna de dömdas fördelning på olika vårdinstitutioner och därigenom få en uppfattning om kriminalvårdskostnader till följd av olika domslut.

Efter kriminalvårdsskedet återförs individen på olika sätt till samhället i övrigt. Kommunernas socialvård får ta över vissa funktioner vid frigivningen, arbetsmarknadsstyrelsen får lösa sysselsättningsproblem etc. För närvarande finns få statistiska uppgifter om det ömsesidiga beroendet mellan rättsväsendet och andra offentliga myndigheter. Inom Justitiedepartementet planerar man för en samverkan mellan rättsinformationssystemet, Arbetsmarknadsverkets informationssystem och kommunernas informationssystem. Detta skall möjliggöra en uppföljning av de olika samhällsåtgärder individen varit utsatt för (Alpsten 1972).

5.2.3. Programbudgetförsöken

Det har inletts en serie programbudgetförsök inom det svenska rättsväsendet. Programmen är myndighetsinriktade, dvs. knutna till polis, domstol respektive anstalt. Det finns flera olika syften med ett programbudgetsystem och programmen kan läggas upp på olika sätt (SOU 1967:11, SOU 1969:25). Huvudtanken är emellertid att man skall övergå från en styrning i form av anslag och restriktioner på verksamheten till decentraliserat produktionssystem med styrning genom målsättning i termer av resultat. Man har inte kommit särskilt långt härvidlag.¹⁾ Försöken ger emellertid ett omfattande kostnadsredovisningssystem, som kan vara till hjälp vid kostnads-intäktsanalyser. Även om den aktuella programindelingen inte täcker den studerade verksamheten, eller om man önskar beräkna kostnaderna på annat sätt, kan nerlagt arbete bearbetas så att adekvata kostnadsdata erhålles.

Programbudgeteringen ger styckkostnader för olika brottsutredningar inom polisen och styckkostnader för olika måltyper i domstolarna samt behandlingskostnader inom kriminalvården. Med hjälp av statistik från rättsväsendets delområden bör man i framtiden få en ganska god uppfattning om sambanden mellan t.ex. utredning av vissa brott inom polisen, åtföljande mål i domstolarna och vilka vårdinsatser dessa resulterar i inom kriminalvården. Styck-

1) Experiment förekommer dock. Några av dessa är knutna till projektet "Resursallokering inom Rättsväsendet", vilket jag förestår. Min avsikt är att längre fram genomföra en mer detaljerad rapport om planeringsverksamheten inom rättsväsendet och de analysförsök som för närvarande pågår (se dock Skogh 1972:a kap. 11 och Skogh 1972:b).

kostnadsberäkningar kan i vissa fall vara tillräckliga som underlag för kostnads-intäktsanalyser. Marginalkostnadsberäkningar kan bli komplicerade. Alternativkostnaderna kan vara mycket svåra att uppskatta, eftersom ökad arbetsbelastning kan gå ut över annan verksamhet. Ställningstagande om speciella marginalkostnadsberäkningar skall genomföras eller ej måste göras med utgångspunkt från den analysituation som gäller i det enskilda fallet (Vickrey 1955).

5.3. Möjligheter till teoretiska analyser av rättsväsendets interna allokeringsproblem

5.3.1. Teoretiska analysförsök av polisiär verksamhet

Informationsteoretikern Willmer (1970) har skrivit en bok med titeln: "Crime and information theory". Han beskriver den brottsupplärande verksamheten som "a battle over information". Polisens uppgift är att med utgångspunkt från en viss population misstänkta öka informationsmängden för att kunna reducera mängden misstänkta eller öka sannolikheten att den skyldige är bland de misstänkta. När denna process gått så långt att någon eller några kan bindas vid brottet överlämnas ärendet till åklagare och domstol. I denna process erhålles information med större eller mindre värde. Det föreligger risk att värdefull information betraktas som betydelselös och tvärtom.

Willmer betraktar brottslingen som en sändare av information, polisen är mottagare. För att försvåra mottagandet gäller det att sända så lite information som möjligt och/eller sända information som är betydelselös, men som uppfattas som relevant. Falska spår betraktas som störningar i sändningarna. Med tiden lär sig mottagare sändarnas knep, men också sändarna lär sig mottagarnas knep. Av denna anledning tvingas man modifiera sina mottagningar och sändningar för att förbättra respektive försvåra informationsutbytet. Willmers utgångspunkt förefaller riktig. Ovan fann vi att brott inte behöver förekomma i ett system med perfekt information, eftersom incitamentet att föröva brott då alltid kan elimineras (3.3.2.). En väsentlig del av rättsväsendets verksamhet kan alltså sägas bestå i insamlande av information om brottsliga aktiviteter. Den polisiära insatsen kan i korthet beskrivas som en process vars produktionsresultat består i den framtagna informationens mängd och kvalitet, vilken överlämnas till åklagare och domstol för beslut i sanktionsfrågan. I denna mening är t.ex. skattemyndigheternas taxeringsintendenter också poliser genom att de försöker öka informationsmängden om skattebrott med hjälp av deklara-tionsgranskning.

Målsättningen för den polisiära övervakningsverksamheten kan formuleras på en rad olika sätt, varvid olika resultat erhålles beträffande inriktningen av verksamheten och de brott som uppklaras eller förhindras. Anthony Downs tar bland annat upp följande exempel på möjliga målformuleringar med hänsyn till en stads polisiära budget (Schelling 1969):

- 1) Minimera totala antalet brott inom den aktuella staden.
- 2) Upprätthåll en viss uttryckningskapacitet.
- 3) Upprätthåll lika övervakning i varje stadsdel uttryckt i inputtermer.

Vid ett accepterande av målformulering 1) skulle man förmodligen koncentrera resurserna till områden och tider med stor kriminalitet. Vid användning av målformulering 3) kommer vissa stadsdelar med låg kriminalitet att bli "överbevakade", medan områden med hög kriminalitet kommer att bli "underbevakade" enligt kriterium 1). Målformulering 2) ger på motsvarande sätt "överbevakning" vid tider på dygnet med liten kriminalitet och "överbevakning" inom områden med låg kriminalitet.¹⁾

De olika kriterierna medför olika inkomstfördelningseffekter. Vid tillämpning av målformulering 1) skulle man förmodligen minska beredskapen i distrikt, som bebos av medel- och höginkomsttagare där kriminaliteten är låg. Det är av praktiska skäl svårt att tillämpa målformulering 1), eftersom sambanden mellan antalet brott och polisinsatser i stort är okända. I praktiken får man därför använda sig av kombinerade målsättningar.

5.3.2. Analys av domstolsprocessen

Domstolsprocessen har karaktär av ett spel mellan den anklagade, åklagaren, försvararen och domaren. Var och en fattar beslut under osäkerhet beträffande vad de andra gör. De olika parternas agerande påverkar utfallet på ett komplicerat sätt.

- 1) Carl Shoup (1964) behandlar samma problematik från en något annorlunda utgångspunkt. Han diskuterar olika definitioner på begreppet "Lika fördelning av de polisiära insatserna inom olika stadsdelar". Han behandlar ett teoretiskt exempel med två stadsdelar där det föreligger olika, men stigande kostnader att minska antalet brott i respektive distrikt. Med detta antagande och en given polisbudget som utgångspunkt, konstruerar han en transformationskurva, som anger minsta möjliga antal brott som kan uppnås inom de två distrikten. Till kurvan lägger han en uppsättning indifferenskurvor. Han påvisar sedan att den optimala resursfördelningen i allmänhet inte medför att totalinsatserna eller marginalkostnaderna är lika stora i de olika distrikten.

Det skulle vara intressant att analysera processförfarandet utifrån spel- och beslutsteoretiska synpunkter. En dylik studie skulle vara alltför omfattande för att inrymmas i denna avhandling. William Landes (1971) har gjort en ansats i denna riktning som berör specifika amerikanska förhållanden, men som ändå är värd att omnämnas. Han analyserar åklagarens och den svarandes beslut att överklaga till högre instans. För att en dom skall överklagas antas att antingen den svarande eller åklagaren väntar ett positivt utbyte av målet i högre instans. Svaranden eftersträvar ett sänkt straff, medan åklagaren önskar högre straff än det som utdömts i den lägre instansen. Landes behandlar också effekten av ett borgensförfarande och väntetider i anslutning till processerna. Det antas i samband med analys av borgenssystemet att den som erhåller borgen har större möjligheter att försvara sig eftersom det är lättare att lägga upp sitt försvar i frihet än i fängelse. Borgen är också förenat med kostnader, varför man kan förmoda att höginkomsttagare använder sig mer av borgen än låginkomsttagare. Detta resultat erhålles också i en empirisk undersökning, som redovisas av Landes i samma artikel.

Landes tar också upp de fördelningsmässiga effekterna av långa väntetider inom domstolsväsendet och frågar sig om det inte vore lämpligt att avgiftsbelägga ett överklagande av underrättens utslag. Analysen baserar sig på det amerikanska rättsväsendet med borgensförfarande och långa köer.¹⁾ Mot ett avgiftssystem har anförts att det missgynnar låginkomsttagare. Införandet av avgiften sänker förväntade utbytet av avgörande i den högre instansen med minskade köer som följd. Rättegångar utan avgift medför enligt Landes längre köer, större väntekostnader och högre borgenskostnader. De höjda borgenskostnaderna kan gynna högre inkomsttagare med möjligheter att betala borgen.

Den amerikanske ekonomen R.A. Holmes (1970) har genomfört en tvärsnittsanalys angående kompensation till trafikoffer och då bland annat tagit med effekten av anlitan­de av advokat i samband med tvistemål. Visserligen gäller det en civilprocess, men situationen är analog med valhandlingssituationen i samband med överklagande. Som resultat erhåller Holmes ett positivt samband mellan anlitan­de av advokat och kompensationen vid trafikolyckor. Han studerar också väntetider och finner genomsnittsvärden som varierar mellan 20 och 30 månader (1970 sid. 151). Väntetiden är längst vid stora kompensationer. Låginkomsttagare missgynnas, bland annat därför att de inte har samma möjligheter att vänta på ersättning som höginkomsttagare.

1) Inom vissa domstolsprocesser i USA har man funnit att fall med en genomströmningshastighet av fyra månader (medianvärde) är förenade med en effektiv arbetsinsats inom domstolsväsendet som understiger en timme (The challenge of crime in a free society 1967. Sid. 258).

I sin analys av brott och straff utgår Becker (1968) (se 1.3.) från att samhällskostnaderna i samband med bestraffning är givna. I en artikel med namnet "On the economics of Law and Order" tar J.R. Harris (1970) upp denna frågeställning och utvecklar Beckers modell i ett visst avseende. Harris noterar att det är förenat med samhällsförluster att någon döms oskyldig. Vid ökning i antalet brott och oförändrad uppklärningsprocent antar han att antalet felaktigt dömda stiger. Detsamma gäller också när uppklärningsprocenten stiger. Vidare antas att samhället värderar en felaktigt dömd allvarligare ju högre straffet är. Harris kompletterar Beckers modell och modifierar därigenom också Beckers resultat i några avseenden. Implikationerna av Harris analys är i grova drag följande: Ju större sociala kostnader i samband med felaktigt dömda, desto större rättsskydd för misstänkta och lägre andel uppklarade fall och lägre straff är motiverade, *ceteris paribus* (jämför 1.3.2.).

Harris förefaller ha rätt så tillvida att regeln "Hellre fria än fälla" innebär någon form av kollektiv riskaversion. Samhället tycks vara villigt att lägga ner större resurser i form av rättegångskostnader för att förhindra att någon blir felaktigt dömd vid större straff. Hur det förhåller sig härmed torde kunna analyseras genom jämförelser mellan rättegångsförfarandet vid mål som innehåller åtalspunkter med olika straffsatser.¹⁾

5.3.3. Mätning av kriminalvårdens effektivitet

En stor del av den kriminologiska forskningen har varit inriktad på behandling av intagna. En central frågeställning har gällt hur dessa skall återanpassas till samhället. För att mäta resultaten har man i huvudsak använt sig av återfallsfrekvenser. Det finns dock en rad metodologiska problem vid användandet av återfallsfrekvenser, inte minst beroende på att de studerade populationerna innehåller starkt avvikande karaktäristika inom sig. Det är svårt att bland alla uppgifter om uppväxtförhållanden, tidigare kriminell karriär, kön, ålder, intelligensnivå, psykiskt och fysiskt tillstånd och anstaltsbehandling etc. att särskilja de faktorer som avgör återfallsfallens antal (SOU 1971:74). I Sverige har Bengt Börjesson (1966) gjort en undersökning av denna typ. Han har försökt fastställa återfallsfrekvenser vid olika påföljder. Hans

1) Harris tar också upp de stora olikheterna i rättsskydd under olika epoker och i olika stater. Ett proklamerat undantagstillstånd kan snabbt förändra rättssäkerhetens betydelse. I krigstillstånd förekommer kollektiv bestraffning utan rättegång. Det förekommer också utplåning av befolkningsgrupper i syfte att bestraffa upplopp eller revolter. I de senare fallen är rättssäkerheten praktiskt taget obefintlig.

främsta - likväl icke oomtvistade - resultat torde vara att han inte kunnat påvisa någon skillnad beträffande återfallsfrekvenserna vid öppen respektive sluten vård.

Blumstein och Larson (1969) genomför en del kostnadsskattningar i samband med sin systemanalytiska modell. De försöker bland annat skatta så kallade "career costs". Med utgångspunkt från beräkningar av sannolikheter för förstagångsarresterade att längre fram åter arresteras för olika brottstyper skattas de framtida kostnaderna för myndigheterna. Kostnadsberäkningarna är begränsade till rättsväsendets kostnader. Såväl sannolikhetsberäkningar som kostnadsberäkningar är mycket schematiska, varför resultatet av analysen inte säger så mycket.

Effektmättningsproblem vid kriminalvårdande åtgärder liknar i mycket motsvarande problem vid investering i humankapital och då speciellt stödjande arbetsmarknadsåtgärder och skyddade verkstäder. I artikeln "Evaluating Manpower program for the Disadvantaged" behandlar Cain m. fl. (1969) en rad metodologiska frågeställningar som torde vara gemensamma för arbetsmarknadsprojekt och kriminalvårdande åtgärder. Jag skall därför referera några synpunkter i denna artikel.

För att kunna utvärdera ett projekt fordras specificering av projektets syfte. Det är annars lätt att en glidning sker på så sätt att effekterna ex post mätes på ett annat sätt än som var avsikten ex ante. Det är också möjligt att de som utvärderar ett projekt har en annan uppfattning än beslutsfattarna om vad som bör vara projektets målsättning. Detta gäller inte minst vid rehabiliterande verksamhet. Syftet är ofta att påverka en rad komplexa beteendemönster, vilka ofta är svårspecificerade, med åtföljande rika tolkningsmöjligheter. Vid evaluering av det omfattande programmet "Work experience program" visade det sig att arbetslösheten inom de berörda grupperna var lika stor som inom andra grupper med motsvarande karaktäristika. Av detta drog vissa slutsatsen att programmet inte hade lyckats, medan andra menade att man skulle föra fram de projekt inom programmet som visat sig mest lyckade och vidareutveckla dessa. Cain m.fl. påpekar att frågan om programmet lyckats eller ej är beroende på vilka beslutsvariabler som beslutsfattarna kontrollerar. Om beslutsfattarna har möjlighet att inom en given verksamhetsram påverka sammansättningen av projekten, så är det relevant att med utgångspunkt från projekten inom det större programmet sortera ut de delar som visat sig lyckade för att på så sätt successivt försöka förbättra verksamheten. Om beslutsfattarna å andra sidan har att bestämma utformandet av hela program i klump så är ovanstående totala evaluering relevant. De institutionella restriktioner som omger en kostnads-intäktsanalys är alltså av betydelse för resultatet.

Det finns en ganska omfattande teoribildning om utbudet på arbetsmarknaden och orsakerna till arbetslöshet. Omskolning och omflyttning har bland annat till syfte att skapa sysselsättningsalternativ. Kriminalvården har bland annat till syfte att verka rehabiliterande, eller att få in brottslingar i konventionella försörjningsmönster. I nästa kapitel skall jag diskutera brottslingens beteende och beslutssituation. Mitt primära syfte är där att analysera hur brottsmängden varierar vid förändringar i straff och risk, något som hör intimt samman med kriminalvårdens möjligheter att skapa försörjningsalternativ.

6. STRAFFRÄTTSLIGA ÅTGÄRDERS INVERKAN PÅ BROTTSMÄNGDEN

6.1. Inledning

För att man skall kunna genomföra en samhällsekonomisk kalkyl i samband med straffrättsliga åtgärder fordras en analys av hur de straffrättsliga åtgärderna påverkar förövarnas kostnader och mängden brott. I figur 4:2 (4.1.3.) motsvaras detta av kopplingarna mellan rutorna A-C och C-D. Syftet med detta kapitel är att presentera en analys av potentiella förövarnas kostnader och ett analyschema för studier av straffrättsliga åtgärders inverkan på brottsmängden.

Straffsanktioner motiveras utifrån allmänpreventiva eller individualpreventiva argument. Med individualprevention menas i korthet att man genom påverkan minskar den aktuella individens benägenhet att begå brott i framtiden. Avsikten är att uppnå detta genom vårdåtgärder av olika slag. Frihetsberövandet som sådant förhindrar naturligtvis också att viss brottslighet begås under anstaltstiden. Allmänpreventionen innefattar olika moment och kan enligt Elwin (1971 sid. 55 ff.) indelas på följande sätt: En komponent utgörs av teorin om "omedelbar avskräckning", dvs. tanken att kombinationen av risk och straff avskräcker individen från att begå brottsliga handlingar. Teorin om "medelbar avskräckning" skiljer sig från den förra så tillvida att det snarare är strafflagens existens med hot om straff som utgör grunden till att individer avstår från brott. Det är däremot inte väsentligt hur straffet verkställs i det enskilda fallet, huvudsaken är att det på något sätt utkrävs för att hotet skall vara verksamt. Teorin om straffets "moralbildande verkan" betonar lagstiftningens moraliska och inlärningsmässiga effekter. Lagens auktoritet påverkar människorna genom normbildning eller genom att stödja vissa normer.

Någon mer systematisk analys av den allmänpreventiva teorin har knappast förekommit (se dock Andenaes 1970). I detta kapitel skall jag analysera effekten av straffrättsliga åtgärder utifrån ekonomisk beslutsteori.¹⁾ Jag har tidigare noterat (1.3.) att ett

1) Det finns en rad teorier om vad som konstituerar kriminellt beteende t.ex. biologiskt ärftliga faktorer, "anomi" (Håkansson 1969 sid. 55 ff.), "differential associations" (Cressey 1964) (Wolf 1971). I kritiken mot straffrättsliga åtgärder har man ofta mer eller mindre explicit ifrågasatt brottslingars rationalitet och i vissa fall även ifrågasatt huruvida brottslingen (forts. fotnot nästa sida)

bötesbelopp kan betraktas som en mer eller mindre slumpmässigt fördelad kostnad. Frihetsberövande kan betraktas som en förlängning av prissystemet då den monetära budgeten inte räcker till. Ett frihetsstraff innebär bland annat en inskränkning i individens tidsbudget (jämför 3.2.3.). Den förväntade kostnaden att begå en kriminaliserad handling stiger vid höjning i risk och/eller straff. Detta kan väntas medföra färre brott, vilket överensstämmer med teorin om "omedelbar avskräckning". Likheten med den "medelbara avskräckningen" är också stor i det fall brottslingen handlar under osäkerhet.

Utbud och efterfrågan på varu- eller faktormarknader förklaras med ekonomiska modeller. Likaväl som man kan förklara en arbetstagares val av arbete utifrån tillgången på försörjningsmöjligheter och alternativkostnader, borde man kunna förklara val av kriminella alternativ utifrån samma teoribildning. Brottsmängden blir då en funktion av den slumpmässigt fördelade kostnaden (sanktionen) för brotts handlingen och kostnaderna för andra alternativ samt intäkten av det kriminella alternativet och intäkter av andra alternativ.

Nedan följer en serie hypoteser om hur mängden brott varierar då individernas kostnader och intäkter för lagliga och olagliga alternativ varierar. Därefter följer en diskussion om brottsligheten sjunker då straffen höjs. Det kommer att framgå att så inte behöver vara fallet, även när man utgår från att individerna beter sig rationellt. Så småningom kommer jag fram till ett avsnitt om brottslingarnas kostnader. Därefter presenteras ett analyschema för bedömning av hur brottsmängden förändras vid varierande straffrättsliga åtgärder. Slutligen diskuteras några kriminalpolitiska implikationer av analysen.

över huvud taget väljer. I ingen av de ovanstående teorierna utgås explicit från att potentiella brottslingar beter sig som om de vore nyttomaximerare. Däremot strider teorierna knappast mot antaganden om rationellt beteende. De olika kriminologiska teorierna förklarar, enligt vad jag kan se, snarast varför olika individer inte är homogena, vilket rimligtvis medför att olika människor begår olika kombinationer av lagliga och olagliga handlingar. Allmänpreventiva föreställningar förutsätter dock att individerna i någon mening fattar självständiga beslut, vilka de kan ställas till ansvars för. En djupgående analys av rationalitetsbegreppet och frågan i vilken mening brottslingen väljer skulle vara alltför omfattande för att inrymmas i denna avhandling. Något mer om relationen mellan ekonomisk beslutsteori och kriminologiska teorier återfinns dock i "Analys av allmänpreventionen med utgångspunkt från ekonomisk beslutsteori" (Skogh 1972:c).

6.2. Alternativkostnader för brott

6.2.1. Hypoteser om hur antalet brott beror av förändringar i förövarnas kostnader och intäkter

För en analys av den potentielle brottslingens val kan det vara lämpligt att anknyta till fiskeexemplet i kapitel 3. Där maximerade individerna sin nytta genom att fördela sin tillgängliga tid på några lagliga och ett olagligt alternativ. De legala alternativen bestod i att lägga ut nät, gömma och vittja dessa samt att lata sig. Det illegala alternativet bestod i att tjuvfiska, dvs. vittja nät som lagts ut av andra än individen själv.

Antag att individerna även i vårt samhälle beter sig som fiskarna i exemplet och maximerar sin nytta utifrån tillgängliga alternativ och givna resurser (t.ex. i form av tid). De kommer då att fördela resurserna så att nyttotillskottet per resursenhet förväntas lika för de alternativ som väljes.

Nyttotillskottet av ett alternativ är sammansatt av den förväntade positiva upplevelsen (intäkten) i anslutning till aktiviteten samt förväntade negativa upplevelser (kostnader) i anslutning till alternativets genomförande. Kostnaden kan indelas i flera komponenter. En första utgörs av den resursinsats med alternativ användning som åtgår för alternativets genomförande. En andra utgörs av obehag i anslutning till själva genomförandet. Vid genomförandet av illegala aktiviteter tillkommer en tredje kostnadskomponent genom möjligheten av eventuellt straff. Denna komponent behöver inte enbart vara relaterad till eventuella framtida straff utmätta av rättsväsendet. Illegala handlingar medför kanske dessutom sociala sanktioner från individens omgivning. Om man utgår från ett positivt, men avtagande, förväntat nyttotillskott av de alternativa aktiviteterna så kommer en höjning av intäkten från någon aktivitet att öka omfattningen av denna, förutsatt att individen nyttomaximerar. På analogt sätt kommer en ökning av kostnaderna för ett alternativ att minska omfattningen av detta till förmån för övriga alternativ.

För analys av variationer i totalantalet brott av en viss typ kan man tänka sig en sammanslagning av samtliga nyttomaximerande potentiella brottsutövare och formulera en serie följdhypoteser:

Den totala mängden av den aktuella brottstypen kan antas öka (minska)

- 1) när intäkterna av andra aktiviteter (legala eller illegala) minskar (ökar),
- 2) när intäkterna av den aktuella brottstypen ökar (minskar),
- 3) när resursinsatsen för andra alternativ ökar (minskar),

- 4) när resursinsatsen för den aktuella brottskategorin minskar (ökar),
- 5) när sanktionens förväntade värde för brottskategorin i fråga minskar (ökar), och
- 6) när den förväntade sanktionen för andra brott ökar (minskar).

Dessa hypoteser kan sägas väl överensstämma med vedertagna uppfattningar om relationen mellan brott och olika faktorer. Alla potentiella brottslingar behöver för den skull inte bete sig som nyttomaximerare. Även om vissa individer väljer på annat sätt eller agerar fullständigt slumpmässigt, så kan hypoteserna 1-6 ovan antas gälla. Däremot kan man förmoda att effekternas storlek reduceras i den mån det stokastiska inslaget ökar.

6.2.2. Ett par kommentarer

Det har genomförts en del empiriska undersökningar av varierande kvalitet i syfte att belysa sambanden mellan ekonomiska faktorer och kriminalitet. I en undersökning från 1877 menade sig von Mayr kunna dra slutsatsen att en 6 pfennig höjning av kilopriset på korn i Bayern medförde en ytterligare stöld per 100.000 invånare (Møglestue 1965 sid. 8). Priset på korn antogs avspegla levnadsomkostnaderna. Minskad realinkomst påvisades alltså medföra sänkt alternativkostnad för egendomsbrott. Med våldsbrottsligheten förhöll det sig tvärtom. Ökade inkomster medförde ökad våldsbrottslighet. Det senare förklarades med ökningen av fylleriet i samband med bättre tider, vilket kan tolkas som en förändring i preferensfunktionen i samband med alkoholkonsumtion. Motsvarande undersökningar i andra länder gav motsvarande resultat.

Belton Fleisher har under 1960-talet genomfört omfattande regressionsanalyser i USA för att belysa sambanden mellan inkomst och kriminalitet (1966, 1970) och mellan arbetslöshet och kriminalitet (1963). Resultaten är svårtolkade och har kritiserats från olika utgångspunkter (Weicher 1970). Kritiken gäller framförallt samvariationen mellan de i analysen ingående variablerna. Vissa resultat menar sig Fleisher emellertid ha uppnått. Fleisher påvisar ett positivt samband mellan arbetslöshet och kriminalitet och ett negativt samband mellan inkomstnivå och kriminalitet. Vid t.ex. arbetslöshet minskar intäkterna av legalt arbete, varför brottsligheten kan väntas öka. Denna hypotes överensstämmer med Fleishers resultat (se också Phillips 1972). Ökade intäkter i samband med legal sysselsättning bör på motsvarande sätt minska brottsaktiviteten. Detta är ett argument som förekommer i en annan form, t.ex. vid inrättandet av ungdomsgårdar och liknande. Genom att förbättra lagliga alternativ minskar det relativa utbytet av brottsliga alternativ.

När potentiella offer för brottslig verksamhet lägger ner större resurser för att skydda sina tillhörigheter så stiger den resurs-

mängd som fordras för att genomföra den brottsliga aktiviteten och/eller stiger förväntad sanktion, ceteris paribus. Detta bör alltså medföra en minskning i brottsaktiviteten. En ökning i straffrättsliga åtgärder antas enligt avskräckningsteorin påverka det förväntade värdet av sanktionen. I den mån detta gäller så bör alltså en "medelbar" eller "omedelbar" verkan föreligga. På analogt sätt fås att om den straffade övar legala färdigheter under strafftiden kan intäkten av dessa stiga i framtiden, med avsedd individualpreventiv verkan, dvs. lägre brottslighet som följd. Övar sig däremot den intagne i illegala färdigheter så kommer intäkterna av dessa i framtiden att stiga och/eller nödiga resursinsatser att minska med en ökning i antalet brott som följd.

Den moralbildande teorin kan tolkas så att utbytet av brottsliga alternativ påverkas vid förändringar i straff eller risk, dvs. att förövares preferensfunktion påverkas. Detta kan naturligtvis medföra att t.ex. straffskärpningar minskar brottsmängden. Analysen av denna inlärningseffekt sorterar inom det beteendevetenskapliga området. I ekonomisk analys utgår man ju från givna preferenser. Brottslingars preferensstruktur kan påverkas även på andra sätt, t.ex. genom så kallade beteendeterapeutiska åtgärder. Dessa och andra individualpreventiva åtgärder kan också påverka relativa kostnader och intäkter utan att för den skull förändra den behandlades preferenser.

Straffens "medelbara" eller "moralbildande" verkan kan också ges en annan tolkning. En individ som upptäcks i samband med brott utsätts inte enbart för eventuella påföljder som myndigheterna verkställer. I den förväntade sanktionen ingår också sociala sanktioner från individens omgivning. Då straffrättsliga åtgärder ökar så kan det öka omgivningens indignation i anslutning till brotten ifråga och därmed öka den sociala sanktion, som brottslingen upplever parallellt med myndigheternas påföljd. Härigenom förstärks effekter av straffrättsliga åtgärder, eftersom man kan utgå ifrån att den förväntade sanktionen eller obehaget vid eventuell upptäckt är beroende av omgivningens reaktion mot brottet.

6.2.3. Den enkla avskräckningsvarianten

Becker (1968) tar i sin analys av brottslighet upp brottsmängden som en funktion av straff och risk. Hans analys är inte särskilt grundlig, trots att frågan om hur potentiella brottslingar reagerar på straffrättsliga åtgärder är fundamental vid analyser av rättsväsendets allokeringsproblem. Becker nöjer sig med ett antagande som jag skall kalla den "enkla avskräckningsvarianten".

Han skriver (sid. 176):

"Theories about the determinants of the number of offenses differ greatly, from emphasis on skull types and biological inheritance of family upbringing and disenchantment with society. Practically all the diverse theories agree, however, that when other variables are held constant, an increase in a person's probability of conviction or punishment if convicted would generally decrease, perhaps substantially, perhaps negligibly, the number of offenses he commits."

Den enkla avskräckningstanken eller idén om "omedelbar" verkan (6.1.) förutsätter implicit att den i handlingsögonblicket upplevda förväntade kostnaden står i ett positivt förhållande till den faktiska risken att ertappas och de påföljder som utmätts av rättsväsendet. Vid en första anblick kan det kanske tyckas att hypotes 5 i avsnitt 6.2.1. sammanfaller med den enkla avskräckningsvarianten, men det behöver ingalunda vara så att upplevda kostnader stiger när de straffrättsliga åtgärderna stiger eller vice versa. Brottsslingens beslutsfattande sker i regel under stor osäkerhet. Ett stort mått av osäkerhet föreligger beträffande det faktiskt utdömda straffet. Straffets storlek beror på en rad olika omständigheter, t.ex. bevisföringen i rätten. Endast i de fall då straffen är i form av bötesbelopp eller där viss enhetlig praxis utvecklats och brottsslingen ertappas ofta under någorlunda likvärdiga omständigheter så finns det möjligheter att erfarenhetsmässigt skatta ertappningsrisk och straff. Myndigheternas utdömda straff utgör dessutom enbart en komponent av den sanktion som individen upplever då denne ertappas för brottsliga handlingar. Omgivningens reaktion kan vara en tungt vägande komponent i den förväntade sanktionen vid upptäckt. Hur denna reaktion blir förefaller också svårt att bedöma. Förövare av brott arbetar alltså under stor grad av osäkerhet. Hur dessa reagerar på förändringar i risk och utdömda straff beror på den strategi utifrån vilken de arbetar. Det finns olika teoretiska antaganden om olika strategier vid osäkerhet, ingen av dessa kan emellertid a priori anses vara mer trolig än andra (Luce & Raiffa 1957 sid. 275 f., Thrall & Coombs 1957 sid. 255 f.).

Summerar man över många brottsslingar och många brott kan man i regel förmoda att ökade (minskade) straffrättsliga åtgärder minskar (ökar) mängden av den aktuella brottstypen, även vid stort mått av osäkerhet för den enskilde brottsslingen. Jag vill emellertid poängtera att det är brottsslingarnas upplevelse av risk och sanktion som är väsentlig, inte den faktiska. Som exempel på detta kan nämnas att trafikövervakning med patrullerande

fordon anses effektivt minska trafikbrottens antal, detta även om patrullerna inte sätter fast några brottslingar. Om de straffrättsliga åtgärderna förändras och detta inte når ut till potentiella brottslingar eller deras sociala omgivning så har dessa förändringar ingen inverkan på brottsmängden. Analogt kan förändringar i allmänhetens föreställningar om rättsväsendets åtgärder påverka brottsmängden, oberoende av om dessa föreställningar har saklig grund eller ej.

6.2.4. Tidsfaktorns betydelse

Becker noterar i sin artikel (1968 sid. 176 ff.) att förändringar i risk tycks ha större effekt på brottsnivån än förändringar i straffsatsernas storlek. Han antar att vid en lika stor procentuell ökning av straff och risk medför riskförändringen större effekt på antalet brott. Becker lägger ner relativt mycket arbete för att påvisa att hypotesen gäller i det fall brottslingar företrädesvis har preferenser för risktagande. Detta må vara riktigt. Det finns emellertid en annan förklaring till varför potentiella brottslingar kan antas reagera förhållandevis starkt på förändringar i riskkomponenten. Den enkla omständighet att ett eventuellt straff är placerat i framtiden i förhållande till valhandlingsögonblicket, medför att det rimligtvis upplevs som lägre i handlingsögonblicket än sådant det utmäts i framtiden, även om den aktuella individen har fullständig information om straffets storlek.

Det är naturligtvis svårt att bedöma hur olika kategorier potentiella brottslingar värderar framtida kostnader i förhållande till nutida intäkter i den situation de befinner sig vid brottstillfället. Det tycks inte heller föreligga någon beteendevetenskaplig analys om brottslingars tidspreferenser. För att finna en analys om "människans brist på tålamod" och dess effekt på värdering av framtida kostnader kan man gå tillbaka till Irving Fishers (1970) ränteteorier från början av detta sekel. Han har ställt upp en rad faktorer som antas bestämma individernas tidspreferenser. Som sådana bör de också gälla för potentiella brottslingar. Han antar att tidspreferensen beror av inkomstens storlek och fördelning över tiden, risk och osäkerhet, individens förutseende, självkontroll, vanor, förväntad livslängd, hänsyn till närstående etc.

Individernas egenskaper skulle kunna grupperas på annat sätt. Begrepp som "självkontroll" och "förutseende" är inte klart definierade. Det är också oklart huruvida Fisher skiljer på risk- och tidsfaktorn. Detta hindrar inte att det är intressant att se på de straffrättsliga implikationerna av Fishers ränteteori. Det är påfallande hur väl Fishers punkter stämmer överens med gängse föreställningar om vad som konstituerar brottsligt be-

teende. Då eventuellt straff är förlagt i framtiden är det upplevda straffet inte bara en funktion av straffets storlek i denna framtid utan nutidsvärderingen av straffet. Denna omständighet ger enligt Fisher att ett straff upplevs som lägre:

- 1) när inkomsten är låg, speciellt när den är nära existensminimum.
- 2) för individer med litet förutseende.
- 3) för individer med liten självkontroll eller impulsivitet.
- 4) för individer med kort förväntad livslängd.
- 5) för individer utan anhöriga eller då liten hänsyn tas till anhörigas liv och villkor.
- 6) för individer som av sin omgivning påverkas till hög tidspreferens eller otålighet.
- 7) när tiden mellan beslutsfattandet och straffets verkställighet är lång.

6.3. Interdependensen mellan straffsatser

6.3.1. Substituerbarhet mellan illegala alternativ

Upplevt obehag är beroende av potentiella brottslingars information om eventuella risker och straff. Tidsfaktorn medför att straffets effekt minskar i den mån det är långt till straffets verkställan, speciellt när den potentielle brottslingens diskonteringsfaktor är stor. Dessa förhållanden motsäger inte den enkla avskräckningsvarianten utan reducerar enbart dess betydelse. I det kommande skall vi finna skäl som talar mot den enkla avskräckningsvarianten.

Förändringar i efterfrågan till följd av prisförändringar förklaras inom den ekonomiska teorin bland annat utifrån individens tillgång på substitut. Prisförändringar leder till större efterfregeförändring då substitutionsmöjligheterna är goda. Man övergår då i större utsträckning till andra alternativ. Detta är analogt med tanken om straffens avskräckande effekt. Om straffet eller risken för en brottstyp höjs så behöver det trots detta inte innebära att totala antalet brott går ner. Antalet andra brott kan stiga i sådan omfattning att de väger upp minskningen i den brottstyp för vilken höjningen införs. Detta gäller speciellt när de aktuella brottslingarna har relativt litet utbyte av legala alternativ. I detta fall är substituerbarheten mellan olika brott god, men substituerbarheten mellan lagliga och olagliga alternativ är liten. Som exempel på detta fenomen kan nämnas begränsningar i användandet av checksystemet i Sverige, vilket i detta sammanhang innebär att kostnaderna

för att genomföra checkbedrägerier gått upp. I samband med detta har antalet postbedrägerier och inbrott stigit kraftigt, vilket kan bero på förändringarna i bruket av checkar, speciellt som många brottslingar är narkomaner utan legala möjligheter att erhålla sitt narkotikum (Rikspolisstyrelsen. Petita 1972).

6.3.2. Brottkonkurrens och stordriftsfördelar

Vid brottkonkurrens, dvs. att flera brott behandlas samtidigt, döms i princip med utgångspunkt från det allvarligare brottet. Orsaken till detta kan vara att man i domstolen koncentrerar intresset på uppsåtet. Man blir straffad för att man visat sig vara i stånd till brottet ifråga, då är man ganska naturligt i stånd till att begå fler brott. Det mindre eller jämställda additativa brottet tilldelas därvid relativt litet avseende. En annan orsak till att additativa brott inte straffas lika mycket som det första kan vara inkomsteffekten av det första straffet. Det går inte att döma ut hur många eller stränga straff som helst. Individens tidsbudget räcker inte till, frihetsberövandet kan t.ex. inte utsträckas utöver livstidsstraff. Samtidigt föreligger det en rad restriktioner beträffande straffformer änär tortyr, stympning, gatlopp, dödsstraff etc. inte längre tillåts.

Dessa omständigheter medför en speciell form av stordriftsfördelar vid brottslig verksamhet. En brottsling uppskattar rimligtvis straffet som lägre för brotten 1 m-1, under förutsättning att denna ertappas och straffas för brott m. Införs t.ex. livstidsstraff vid rån i likhet med straffet för mord, så är det lika bra att mörda rånoffret om det väntas medföra någon fördel. Det marginella straffet för mord är i detta fall lika med noll.

I den mån individerna inte överger det första brottsalternativet så kommer en risk- eller straffhöjning att upplevas som en straffminskning för brott som begås samtidigt, eller då upptäckten av det mindre brottet är en konsekvens av upptäckten av det grövre brottet. Detta innebär i sin tur en tendens till ökning i brottsvolymen för dem som inte undviker att begå brottet i och med höjningen.¹⁾ För att avgöra huruvida brottslingarna övergår till andra aktiviteter vid en höjning får man bedöma deras tillgång på alternativ, lagliga såväl som illegala.

1) Jämför med Schellings (1967) argument att höjda sanktioner medför tendenser till ökad monopolgrad i anslutning till organiserad brottslighet (4.2.3.).

Av detta resonemang kan man också dra en annan slutsats. Höga sanktioner medför fördelar att begå många brott i förhållande till få. De som trots höga sanktioner begår brott, genomför därför förmodligen många brott, alternativet är att helt avstå från brottslig verksamhet. Höga straffsatser och intensiva polisinsatser tenderar alltså att polarisera befolkningen i grupper av "laglydiga" och "kriminella". Denna tendens förstärks vid upprepade påföljder, vilket jag skall studera i nästa avsnitt.

6.3.3. Brottsmängdens beroende av tidigare straff

Det är uppenbart att ju färre tillgångar en individ har desto mindre kan man beröva från denne. Ju fler gånger en individ straffas, desto mindre kan man beröva vid ytterligare straff, såvida individen inte rehabiliterat sina tillgångar mellan strafftillfällena. Detta kommer att innebära att ju strängare och ju oftare en person döms, desto snabbare kommer individen till den nivå där samhället lägger restriktioner på ytterligare bestraffning. Detta är en långsiktig effekt av straff. Nedan skall jag studera denna med hjälp av ett förenklat matematiskt exempel.

Jag betecknar antalet gånger en individ har varit straffad med λ och antar vidare att individens alla tillgångar är kvantifierbara. Den totala tillgången består av till nuvärde diskonterade inkomster. Den totala tillgången betecknas med Y_λ , där $\lambda = 0, 1 \dots \infty$, anger alltså individens totala tillgång då denne varit straffad λ gånger. Jag antar vidare att det föreligger en restriktion beträffande lägsta tillåtna värde på den totala tillgången. Detta värde betecknas $Y_{\min}$ och motsvaras av existensminimum eller den allmänna nivå under vilken standard en individ i samhället inte anses skall sjunka.

Straffet (s) som genomförs består i att en del av inkomsten berövas individen. Inkomsten tillåts inte sjunka under $Y_{\min}$. Straffets storlek kan uttryckas med formeln:

$$s_\lambda = \alpha_\lambda (Y_\lambda - Y_{\min}) , \quad Y_\lambda \geq Y_{\min} ,$$

där s_λ står för straffet då individen tidigare straffats λ gånger. α_λ anger den kvot, som berövas individen av tillgångarna som överstiger den minsta tillåtna. $0 \leq \alpha_\lambda \leq 1$.

Om man antar att $\alpha_\lambda = \alpha$ är en konstant och lika för alla $\lambda = 0, 1 \dots \infty$, samt att $Y_\lambda = Y_{\lambda-1} - s_{\lambda-1}$, dvs. att tillgångarna inte rehabiliteras mellan strafftillfällena, så kan formeln ovan för-
enklas till $s_\lambda = \alpha(1-\alpha)^\lambda(Y_0 - Y_{\min})$.

Y_0 står för den initiala tillgången, dvs. tillgången för den ostraffade.

Av detta kan vissa slutsatser dras. För det första ser man att ju större krav som ställs i samhället på lägsta standard ($Y_{\min}$) desto lägre blir genomgående straffen. För det andra ser man att ju större den initiala inkomsten är desto större straff är det möjligt att utmäta. I den mån den straffade rehabiliterar sina tillgångar finns det också större möjligheter att utdöma straff i framtiden.

Intressantare är emellertid att ju större straff vid första tillfället, vilket innebär att α är stor, desto mindre är $(1-\alpha)$, vilket i sin tur medför att $(1-\alpha)^\lambda$ går snabbare mot noll. Detta innebär att ju strängare straff man tillämpar vid första tillfället, desto mindre möjligheter har man att straffa vid nästa tillfälle. En straffhöjning medför på lång sikt att den som straffas kommer att ha lägre kostnader i framtiden att begå brott än ostraffade.

I realiteten är naturligtvis inte α konstant. Ofta utdöms relativt lindriga domar vid första strafftillfället medan de senare skärps. Även lindriga straffsatser kan ha avsevärd effekt på framtida inkomster genom försämrade möjligheter på arbetsmarknaden (Martin 1962). I verkligheten kan straffade rehabilitera sina inkomster mellan strafftillfällena, vilket jag bortsett från ovan. Rehabiliteringsmöjligheterna torde emellertid inte vara alltför stora med utgångspunkt från den arbetsmarknadssituation och skuldsättning som ofta förekommer bland straffade (Glaser 1964 sid. 341 f.). Trots avvikelser från modellen torde dess huvudsakliga implikationer gälla. En höjd straffsats må ha en kortsiktigt brottsminskande effekt genom att vissa avstår från att begå brottet ifråga. Av dem som ändå begår brottet och straffas kommer straffökningen att ha en brottshöjande effekt, därför att straffade relativt sett kommer att ha mindre kostnader i form av straff än ostraffade. Höga straff förefaller alltså även på lång sikt medföra en polarisering mot grupper av "laglydiga" och "kriminella" i samhället.

6.4. Brottslingens reaktion och den samhällsekonomiska kalkylen

6.4.1. Parametrar inom rättsväsendet

Jag har betecknat straffrättsliga åtgärder med sådana insatser inom rättsväsendet, som påverkar straffets storlek eller risken att ertappas. Jag har också uttryckt den potentielle brottslingens

förväntade straff som en funktion av faktisk risk och straff (6.2.3.). Ibland kanske uppklärningsprocenten betraktas som ett genomsnittligt värde på ertappningsrisken. Uppklärningsprocenten anger relationen mellan uppklarade brott och till polisens kännedom komna brott. Eftersom inte alla brott blir kända är uppklärningsprocenten i regel en överskattning av den genomsnittliga upptäcktsrisken. Uppklärningsprocenten är inte heller någon parameter inom rättsväsendet, eftersom denna storhet inte helt kan kontrolleras av myndigheterna. Analoga problem föreligger beträffande definition av det "faktiska straffet". En form av mått återfinns i maximi- och minimistraff i straffskalan, samt i normerade böter. I övrigt är straffbegreppet flytande. Olika individer får olika straff beroende på bevisituationen i rätten, personliga karaktäristika, prognos etc. Olika individer drabbas också olika av samma påföljd. Då man försöker kvantifiera straff eller risk kommer man in i en rad svårigheter.

Orsaken till att jag fört in faktiskt straff och risk är att jag önskat ett uttryck för straffrättsliga åtgärder i stort. Vid faktiska analysituationer torde inte begreppen vara relevanta. En kalkyl inriktar sig förmodligen på specifika åtgärder av olika slag inom polis, åklagare, domstol eller kriminalvård. Inom polisen kan det t.ex. gälla spaningspådrag, övervakning, förändrad utredningsverksamhet etc. Inom åklagarväsendet kan det gälla t.ex. tillämpningen av åtalseftergift för viss persongrupp. Det kan gälla domstolspraxis eller straffsatser. Inom kriminalvården kan det gälla en specifik vårdform etc. I regel torde det inte vara möjligt att omforma dessa åtgärder i termer av förändringar i faktisk risk eller straff. Man får koppla åtgärderna direkt med potentiella brottslingar och analysera hur de kan tänkas reagera på den specifika åtgärden.

6.4.2. Brottslingarnas kostnader

Brottslingarnas kostnader ingår i samhällets förlustfunktion (4.1.2.) och betecknas där med C_f . Denna kostnadspost är synnerligen svår att uppskatta, bland annat därför att brottsligheten ofta är dold. Även för den potentielle brottslingen föreligger stora problem då denne skall bedöma kostnaderna (6.2.3.). Detta kan vara en anledning för myndigheterna att inte acceptera brottslingarnas förväntningar som grundval för den samhälls-ekonomiska kalkylen (jämför 3.2.3.). Lyckligtvis finns det vissa förenklingsmöjligheter då man önskar utgå från förövarnas förväntade kostnader.

I den mån själva genomförandet av brottet medför en resursförbrukning med alternativ användning så skall den naturligtvis kalkyleras så långt detta är möjligt. Många gånger torde dock

produktions- eller fritidsbortfallet inte vara särskilt stort, inte ens vid planerade brott.

Det finns inga praktiska möjligheter att uppskatta brottslingars obehag i form av eventuell sanktion, men det finns förenklingsmöjligheter även här. Vid brott mot offer, som vidtar åtgärder, som utgör substitut till rättsväsendets åtgärder så kan man i vissa fall, som en första approximation, antaga att brottsmängden inte förändras då en straffrättslig åtgärd förändras, eftersom potentiella offer via sina skyddsåtgärder mer eller mindre ersätter förändringen i rättsväsendets insatser. Brottsmängden förblir oförändrad när brottslingarna i stort inte upplever några förändringar i alternativkostnaderna. Antagandet om oförändrad brottsnivå implicerar alltså oförändrade förväntningar för brottslingarna i stort. Villkoren för denna förenkling skall diskuteras mer i nästa kapitel.

Brottsmängden sjunker när straffsatsen stiger och vice versa i de fall den "enkla avskräckningsvarianten" gäller. Om brottsmängden minskar kraftigt vid en straffrättslig skärpning så kan den totala utmätta straffmängden förbli oförändrad beroende på att dessa effekter tar ut varandra. Det kan därför i vissa fall vara motiverat att som en grov approximation antaga att den totala effekten på brottslingarnas kostnader blir obetydlig. Visserligen höjs den förväntade sanktionen vid höjt straff, men samtidigt blir brotten färre.

I den mån en straffrättslig åtgärd medför att mängden eller storleken av faktiskt utdömt straff förändras och ovanstående förenklingar inte är rimliga kan man kanske uppskatta förändringen utifrån ex post värden, dvs. utifrån verkställda sanktioner. Man måste dock uppmärksamma de dubbelräkningsproblem som föreligger. Vid beräkning av kostnaderna för straff inom rättsväsendets ram inkluderas i t.ex. Beckers analys brottslingens inkomstförlust, lidande, frihetsförlust etc. (1968 sid. 180). Detta är emellertid kostnader för individen och inte för rättsväsendet. Om brottslingens kostnader inräknas i rättsväsendets kostnader så skall dessa kostnader inte omräknas vid en bedömning av C_f . Olika sanktioner har också olika samhällsekonomiska implikationer. Böter är analogt med beskattning, frihetsberövande däremot medför konfiskering av en resurs med alternativ användning.

Ett syfte med kriminalvården är att verka individualpreventivt. I den mån en individ genom kriminalvårdande åtgärder rehabiliteras kan dessa intäkter värderas efter samma regler som gäller den samhällsekonomiska bedömningen av utbildning (5.3.3.). Straffande åtgärder kan också verka nedbrytande, något som framkommit i den kriminalpolitiska debatten och som belysts ovan.

När så är fallet uppstår en kostnad genom den försämring i "human-kapitalet" som orsakats inom kriminalvården. Denna kostnad är av samma karaktär som intäkten vid rehabiliterande åtgärder. Dessa kostnader kan naturligtvis också räknas in i rättsväsendets kostnader. Enligt den uppdelningen i kostnadsslag som jag genomfört bör de dock föras på brottslingen. Individen berörs rimligtvis inte enbart av frihetsförluster, utan också av förändringar i väntade inkomstströmmar etc.¹⁾

6.4.3. Analysschema för bedömning av förändringar i brottsmängden

Ett syfte med detta kapitel är att formulera ett analysschema för straffrättsliga åtgärders effekt på brottsmängden (rutorna C-D i figuren 4:2 i avsnitt 4.1.3.). Jag har nu kommit så långt att detta låter sig göras. Analysen kan lämpligen uppdelas i ett antal moment enligt följande:

A. Fastställande av populationens potentiella brottslingar.

Med potentiella brottslingar avses de individer, vilka kan tänkas påverkas av den aktuella åtgärden. Eftersom det är ovisst vilka som begår de aktuella brotten kan det föreligga svårigheter att fastställa brottslingspopulationen. Det är emellertid inte omöjligt att i grova drag ringa in denna. Skattebrott begås t.ex. av skattepliktiga, bilförare begår trafikbrott, havande kvinnor låter genomföra illegala aborter etc. Man kan naturligtvis också utföra intervjuundersökningar för att ta reda på vilka typer av brott som begås av olika individer. En sådan har genomförts för skolbarn i Sverige (SOU 1969:1). I vissa fall kan man naturligtvis utgå från redan straffade personer. Detta förutsätter emellertid att de ertappade ger en tillräckligt god bild av populationen. Vissa brott, t.ex. grova tillgreppsbrott, begås i stor utsträckning av tidigare straffade.

B. Bedömning av de potentiella brottslingarnas alternativa möjligheter.

Alternativmängderna påverkar substitutionsmöjligheterna. Har populationen god tillgång till legala alternativ kan man vänta att de i viss utsträckning övergår till dessa vid en ökning i straffrättsliga åtgärder. Har de god tillgång till andra illegala

1) Försämrade inkomstmöjligheter för en individ efter upptäckt av brott innebär privatekonomiska kostnader, vilka inte behöver vara samhällsekonomiska. Om individen före upptäckt har ersättning för ett förtroendeuppdrag och detta förtroende upphör så kan detta vara en samhällsekonomisk vinst i och med att upptäckten ökar informationen om den aktuella individen.

alternativ så kan man förmoda att individerna övergår till dessa. Har individerna ont om eller inga alternativ, så kommer de inte att reagera för den aktuella ökningen.

C. Kostnader för legala och illegala alternativ.

Det krävs en bedömning av uppoffringar för olika alternativ. I detta sammanhang är det intressant att diskutera hur stor andel myndigheternas straff utgör av förväntad sanktion. För vissa individer torde själva ertappandet med följande prestigeförlust vara tungt vägande, varför marginella förändringar i straffsats kan vara negligerbara, såvida inte straffet påverkar omgivningens reaktion mot brott och därmed indirekt brottslingens kostnader.

D. Osäkerhetsgraden i brottslingens valsituation.

Brottslingens föreställning om straff och risk är avgörande, inte de faktiska förhållandena. Många straffrättsliga förändringar når förmodligen inte fram till förövaren före ertappandet, varför åtgärderna är verkningslösa.

E. Tidsfaktorn.

Tiden mellan brott och eventuellt straff kan vara av väsentlig betydelse, speciellt om brotten förövas av impulsiva, kortsynta, eller fattiga personer. Dessa kan förväntas ha hög tidspreferens. Består brottslingarna av planerande individer med räntebärande tillgångar kan man förmoda att diskonteringsfaktorn är låg, varför tidspreferensen har mindre betydelse i detta fall. Vid t.ex. skattebrott kommer intäkten till och med ofta efter eventuell upptäckt av brottet (falskdeklaration medför i vissa fall intäkter först ett år senare). Diskonteringsfaktorn är i detta fall förmodligen låg, eftersom även kommande intäkter skall diskonteras till nuvärde.

F. Kombinationer av brott.

Ovan framkom att kostnaderna för det marginella brottet är beroende av straffet för det allvarligaste brottet bland dem som upptäcks. En straffhöjning eller riskhöjning kan medföra att additiva brott betingar lägre kostnader med åtföljande tendens till fler brott.

G. Upprepade påföljder.

Utdömt straff kommer att ha mindre effekt ju fler gånger individen varit straffad tidigare. En straff- eller riskhöjning för ett redan belastat klientel tenderar att isolera dessa ytterligare från övriga samhällsmedborgare.

H. Moral och individualpreventiva effekter.

Analysen har i huvudsak berört avskräckningseffekterna. I den mån åtgärden ifråga påverkar potentiella brottslingars preferens-

system kan det ha en brottsminskande effekt. Detsamma gäller om åtgärden påverkar allmänhetens ogillande av brotten. Om den studerade åtgärden innefattar vård, som påverkar den behandlade individens relativa kostnader eller preferenser skall detta naturligtvis beaktas. Det är av vikt att erinra om att den ekonomiska analysen enbart är en del av den totalbedömning som måste göras beträffande åtgärdens effekt på brottsmängden.

6.5. Sammanfattande synpunkter

Allmänpreventionen har ofta presenterats i termer som liknar den enkla avskräckningsvarianten, dvs. att straffhöjning medför färre brott. Invändningarna mot detta har varit många. Man har pekat på att brottslingar återfaller, att sociala och personliga faktorer snarare än det enskilda straffet bestämmer brottsmängden etc., varefter "allmänpreventionen" har förkastats som teori. Detta till trots bygger strafftillämpningen på allmänpreventiva idéer.

I detta kapitel har jag utgått från en allmänpreventiv eller avskräckande hypotes, dvs. att den potentielle brottslingen fattar beslut, vilka innefattar en bedömning av alternativkostnader. Individens bedömning innefattar emellertid inte enbart kostnader för det aktuella brottet utan också kostnader och intäkter för andra alternativ, legala såväl som illegala. Individens beslutar under osäkerhet och måste värdera eventuella sanktioner i framtiden. Dessa omständigheter medför att en straffhöjning inte behövs medföra en minskad mängd av brottet ifråga och ännu mindre en minskning i totalantalet brott.

I den kriminalpolitiska debatten har man på olika sätt diskuterat effekter av nedbrytande och segregering karaktär. De i samband därmed framförda argumenten stöds av den valhandlingsmodell som presenterats ovan. Det kan vara fullt rationellt att begå brott, inte minst om man tidigare varit straffad. I den mån höga straffsatser avskräcker från brott så torde det gälla "laglydiga", dvs. tidigare ostraffade individer. Återfallsförbrytaren får härigenom den samhällsbevarande, men ack så otacksamma, funktionen att avhålla andra från brott (Nestius 1970 sid. 17 ff.).

Vid frihetsberövande och andra omfattande samhällsinsgripanden är bilden komplicerad. Sammanfattningsvis kan man dock säga att i de fall potentiella brottslingar beaktar få alternativ till den illegala verksamheten, t.ex. har små möjligheter på arbetsmarknaden, eller har trängande behov av t.ex. narkotika och/eller har kort tidsperspektiv, är tidigare straffade etc., så medför straff eller riskhöjningar knappast minskad brottslighet.

Bötesstraff förefaller effektiva i de fall de kan tillämpas. Samhällskostnaderna i samband med böter är små, eftersom bötesbelopp är en form av transferering. Böter förutsätter att de straffade har möjlighet att betala dessa. Böter tillämpas också för relativt små förseelser, eller förseelser som ofta upptäcks och som begås av individer med fasta inkomster och därmed relativt långsiktig planering. Med utgångspunkt från detta kan man förmoda att förändringar i bötesstraff och riskmoment i anknytning därtill har en väsentlig effekt på den brottslighet som berörs.

När man kritiserat straffrättsliga åtgärders allmänpreventiva effekter har man ofta gjort det i generella termer, men åsyftat de individer som hamnar i fängelser och på vårdanstalter. Dessa individer utgör enbart en liten del av de potentiella brottslingarna, vilka är föremålen för analysen i detta kapitel. Endast en liten del av lagstiftningen upprätthålls med hjälp av verkställda sanktioner inom rättsväsendet. Detta kan tyda på att sanktionshotet är ett verksamt avhållande medel för huvuddelen av befolkningen. Däremot förefaller straffhotet vara ett ineffektivt medel beträffande de individer som straffas. Det faktum att rättsväsendet verkställer en mängd straff mot t.ex. smärre egendomsbrott kan tolkas som ett partiellt misslyckande och som ett indicium på att straffrättsliga åtgärder används i för stor omfattning i anslutning till dessa brott.

Ett vanligt argument bland dem som förespråkat en humanisering av kriminalvården har varit att brottslingar är orationella på ett eller annat sätt. Att detta gäller för t.ex. vissa straffriförklarade är uppenbart. Även bland dem som straffas handlar sannolikt många på ett inkonsistent eller slumpmässigt sätt, varför de straffrättsliga åtgärderna inte påverkar antalet brott dessa individer begår. Jag vill ingalunda bestrida detta. Genom att utgå från rationellt beteende har jag snarare bidragit till ytterligare argument för en mänskligare behandling inom kriminalvården. Även när individerna beter sig som rationella beslutsfattare behöver det för den skull inte medföra att strängare straff leder till färre brott. Begångna brott trots straffhot behöver inte vara en konsekvens av bristande rationalitet hos ertappade brottslingar. Deras val kan t.ex. också vara en konsekvens av bristande tillgång på legala alternativ. Hur det än förhåller sig med brottslingars valbeteende så är straffrättsliga åtgärder ineffektiva medel om de inte påverkar brottsmängden.

Kritiken mot strängare frihetsstraff har kombinerats med förslag om alternativ. Beteendevetare har främst föreslagit inlärningsmässiga insatser. Genom t.ex. gruppterapi vill man påverka individens referensram och attityder. Vid närmare anblick på hypoteserna 1-6 i 6.2.1. ser man att det föreligger en rad icke straffrättsliga möjligheter, även om man avstår från att påverka indi-

vidernas preferenssystem. Genom arbetsmarknadspolitiska åtgärder av olika slag kan t.ex. legala inkomstalternativ skapas. Genom legala sysselsättningsalternativ, t.ex. fritidslokaler för ungdomar, tenderar brottsmängden att minska. Genom utbildning kan analoga effekter erhållas etc.

Det har genomförts relativt många undersökningar om fängelsestraffets effekt. En del utredningar är rent deskriptiva (SOU 1971:74 sid. 328 ff.), i andra har man uppmätt återfallsrisker med utgångspunkt från olika individuella karaktäristika och straffformer (Börjesson 1962). Det saknas en enhetlig teori om sambanden mellan de olika variablerna. Det här angivna besluts-teoretiska angreppssättet kan tjänstgöra som utgångspunkt. Mätbara faktorer som anställning, yrke, antal straff, anstaltsvistelser, hälsotillstånd, beroende av stimulantia, familjebakgrund, anpassning etc. kan kategoriseras med utgångspunkt från intäkter, kostnader och alternativ (jämför 5.3.3.). De resultat som erhållits beträffande anstaltsklientelet och återfallsfrekvenser stödjer i stort de antaganden som gjorts i detta kapitel (se Glaser 1964 sid. 504 f.). Den ekonomiska beslutsmodellen överensstämmer också med principerna för straffbarhet och vedertagna kriminologiska teorier om kriminalitetens orsaker.

7. SUBSTITUERBARHETEN MELLAN RÄTTSVÄSENDETS OCH OFFRENS PREVENTIVA ÅTGÄRDER

7.1. Inledning

I detta kapitel skall jag studera potentiella brottsoffers beteende (se kopplingarna D-F och F-C i figur 4:2). Som diskuterats ovan (3.2.3.) medför en minskning i rättsväsendets insatser en övervältring av kostnaderna på potentiella offer. I den mån offren är känsliga för förändringar i brottsrisker kommer de att ersätta rättsväsendets preventiva åtgärder. Resultatet kan bli att offren kompenserar rättsväsendets åtgärder så att mängden brott förblir oförändrad, trots förändringar i de straffrättsliga åtgärderna. När så är fallet kan den samhällsekonomiska kalkylen avsevärt förenklas. Man behöver då inte kalkylera sociala konsekvenser av förändringar i brottsmängden (4.2.).

I exemplen i kapitel 3 finns inga principiella skillnader mellan förövare och offer. Varje individ maximerade sin nytta, enda skillnaden är att offer sökte minimera sina förluster och förövare att maximera sina vinster. Nedan skall jag utgå från att samma grundantaganden gäller för brottsoffret som för brottslingen. Individerna skiljer sig åt i den mån de har olika kostnader och intäkter i samband med lagliga eller olagliga aktiviteter. De skiljer sig åt i den mån de genomför olika kombinationer av illegala och legala aktiviteter (jämför Cressey 1964). En individ kan också skydda sig mot brott genom att begå brott, t.ex. genom misshandel av brottsling. Alla olika kombinationer av handlingsmönster är möjliga.

Jag börjar med att skissera några hypoteser om potentiella offers betalningsvillighet för rättsväsendets preventiva åtgärder och anknyter då till Tulkens modell för efterfrågan på kollektivt rättskydd (se 1.2.2.). Därefter kommer jag in på den samhällsekonomiska och kriminalpolitiska innebörden av de potentiella offrens agerande. Efter ett par exempel om betydelsen av offrens skyddsåtgärder kritiserar försöken att med hjälp av brottsstatistik och kriminalitetsindex analysera de sociala konsekvenserna av brottslighet. I anslutning här till belyses en väsentlig begränsning i Gary Beckers analys av brott och straff (se 1.3.).

Möjligheten att teckna försäkringar påverkar de potentiella offrens förluster i samband med brott och därmed också deras

skyddsåtgärder mot brott. Försäkringsmöjligheterna påverkar alltså indirekt brottsmängden och substituerbarheten mellan privata och kollektiva skyddsåtgärder. Av denna anledning skall jag i ett par avsnitt ta upp betydelsen av försäkringssystemets utformning. Försäkringarna påverkar också antalet till polisens kännedom komna brott, eftersom försäkringssättningar ofta är knutna till brottsanmälan. Andelen anmälda brott är intressant, bland annat därigenom att det i stor utsträckning är dessa som påverkar kostnaderna inom rättsväsendet (se 5.2.1.). Detta är den huvudsakliga orsaken till att jag också skall beröra allmänhetens benägenhet att anmäla brott (se kopplingen mellan D och B i figur 4:2). I samband med detta skall jag ta upp frågan om det kan anses lämpligt att låta anmälningsbeteendet styra insatserna inom rättsväsendet.

7.2. Substituerbarheten mellan privat och kollektivt skydd

7.2.1. Potentiella brottsoffers betalningsvillighet för rättsväsendets åtgärder

I avsnitt 1.2.2. presenterar jag en modell för potentiella offers betalningsvillighet för kollektivt skydd. Individerna i modellen utsätts för risken att förlora en del av sin egendom genom stöld. Denna risk kan påverkas med egna och kollektiva resursinsatser. Betalningsvilligheten är beroende på offrens förluster och uppfattningen av kontrollorganets möjligheter att påverka dessa förluster. Individerna är villiga att avstå viss del av sina tillgängliga resurser för att öka myndigheternas åtgärder om myndighetens åtgärd väntas få sådan effekt att resursen inte har bättre alternativ användning. Betalningsvilligheten ger därmed också en bild av substituerbarheten mellan kollektiva och privata skyddsåtgärder. Ju mindre man är villig att betala för kollektiva insatser, desto mindre drabbas man av brotten och/eller desto större möjligheter har man att själv skydda sin egendom.

Ett sätt att försöka uppskatta betalningsvilligheten är att intervjua allmänheten om hur de upplever förändringar i straffrättsliga åtgärder och hur mycket de är villiga att betala för dessa förändringar. Vid attitydmätningar, valförfarande och opinionsyttringar erhålles knappast ett mått på offrens resursinsats i relation till rättsväsendets, eftersom man kan vänta att individerna inte skiljer brottens allokeringseffekter från moraliska värderingar knutna till begångna brott. Under senare år har det blivit vanligare att med intervjuundersökningar försöka bedöma allmänhetens "rättsmedvetande" och krav på åtgärder från myndigheternas sida (SOU 1972:72). Dessa attitydmätningar ställs sedan på ett eller annat sätt i relation till kostnaderna för åtgärden

ifråga. Ett komplement till dessa intervjuundersökningar kan vara att specificera allmänhetens betalningsvillighet med utgångspunkt från alternativkostnadsresonemang i likhet med den diskussion jag genomförde i kapitel 6 beträffande potentiella brottslingar. Här skall jag enbart skissera några hypoteser om betalningsvilligheten för rättsväsandets insatser utifrån offrens tillgång till skyddsalternativ.

A. Ju bättre alternativa möjligheter individerna har att skydda sig mot brottet ifråga, desto mindre är de villiga att betala för samhällets åtgärder mot brottet, ceteris paribus. På samma sätt är man villig att betala mer för samhällsskydd, ju sämre möjligheter man har att skydda sig.

B. Ju sämre alternativ myndigheterna har att påverka brottsmängden, desto mindre är man villig att betala för myndigheternas åtgärder. Detta antagande är analogt med föregående. Ju sämre alternativ myndigheterna har, desto bättre har allmänheten, relativt sett, med åtföljande minskning i betalningsvilligheten. Ofta beaktar myndigheterna enbart ett fåtal relativt dyrbara repressiva alternativ. Potentiella offer har ibland tillgång till en rad olika alternativ. Bilister kan t.ex. välja mellan att låsa och/eller införa rattlås och/eller ställa sina bilar på synlig plats, i garage etc. Myndigheterna har ofta enbart möjligheten att sätta in större polisiära resurser eller beivra bilstölder kraftigare.

C. Ju större mängd likvärdiga offer brottslingen har att välja mellan, desto större möjligheter har den enskilde att skydda sig mot brott, ceteris paribus. Det föreligger en form av negativ extern effekt i brottsskyddet. Låt mig beskriva detta fenomen med ett exempel. Antag, att alla bilar på en gata löper lika stor risk att bli utsatta för stöld. Om en ägare förser sin bil med rattlås, medan övriga bilar saknar sådana, kommer risken för stöld av denna bil att gå mot noll, eftersom biltjuven kan välja mellan de övriga bilarna utan rattlås. På så sätt övervältras stöldrisken till de övriga bilarna. Först när alla bilarna fått rattlås blir risken för stöld åter lika stor för samtliga bilar. Samtidigt kan risken naturligtvis för var och en vara mindre för bilägarna, eftersom det nu är svårare att stjäla varje enskild bil. Ytterligare skyddsåtgärder för den enskilde bilägaren är speciellt motiverat så länge det finns någon som inte vidtagit samma åtgärder. Detta medför en tendens till intensiva åtgärder från den enskildes sida, såvida inte dessa sluter sig samman och sluter avtal om gemensam nivå på skyddsåtgärderna.

D. Ju större tidspreferens brottslingarna har desto större möjligheter har potentiella brottsoffer att påverka brottsmängden i förhållande till myndigheterna. Denna hypotes bygger på antagandet

att myndigheternas sanktioner kommer i en framtid i förhållande till brottstillfället, medan potentiella brottsoffers insatser är knutna till brottsögonblicket (se 6.2.4.).

E. Potentiella brottsoffer har ofta större innovationskapacitet än myndigheterna. Myndigheternas repressiva åtgärder är klart definierade genom processrätt och annan lagstiftning. Det finns allmänt sett små möjligheter till snabba förändringar. Genom individens motivation att skydda sig föreligger ständigt incitamentet att införa förbättrade preventiva åtgärder. Genom att lägga en stor del av brottspreventionen på eventuella offer kan man i de fall dessa har ett omfattande spektrum av åtgärder att tillgå, vänta innovationer på det förebyggande området.

F. Förekomsten av försäkringar mot förluster genom brott påverkar de privata skyddsåtgärderna och efterfrågan på åtgärder från myndigheternas sida. I den mån man har tillgång till försäkringar kan motivationen att skydda sig mot brott sjunka. Denna frågeställning skall jag återkomma till längre fram.

7.2.2. Antagandet om oförändrad brottsmängd då straffrättsliga åtgärder förändras

Om antalet brott stiger, t.ex. till följd av minskade insatser från rättsväsendets sida, så kanske offren reagerar med motåtgärder, dvs. ingriper med substitut till rättsväsendets insatser. Dessa insatser kommer att påverka brottsmängden i motsatt riktning i förhållande till rättsväsendets insats (se 4.1.4.). Hur stor denna effekt är beror på offrets möjligheter att påverka brottsmängden i förhållande till myndigheterna. Det kan till och med vara så att den totala brottsmängden går ner, åtminstone på lång sikt, när rättsväsendets insatser minskar.

Eftersom den totala effekten på brottens antal är osäker kan det vara försvarligt att som en grov approximation antaga att brottsmängden förblir oförändrad vid marginella förändringar från myndigheternas sida i det fall offer har synbarliga möjligheter och motivation att skydda brottsobjekten. Detta antagande förenklar analysen avsevärt. Man kan då bortse från kostnader i samband med förändringar i antalet brott. Den ekonomiska analysen koncentreras till allokeringskostnader för involverade agenter. Rättsväsendets kostnader, inklusive följdkostnader för andra myndigheter, sätts i relation till övervältringseffekter på potentiella offer och brottslingar (B jämförs med C i figur 4:2). Vid överslagsberäkningar kan man kanske också bortse ifrån förändringen i brottslingarnas kostnader

(se 6.4.2.). Genom dessa förenklingar är jag tillbaka till en analys av rättsväsendets insatser som liknar¹⁾ Tulkens (1971) analys av rättsväsendet som en kollektiv nyttighet (se 1.2.2.). Myndigheters och potentiella offers kostnader sammanvägs. Rättsväsendets optimala storlek blir i huvudsak en fråga om huruvida det föreligger stordriftsfördelar från skyddssynpunkt för den aktuella brottskategorin.

Den samhällsekonomiska kalkylen förenklas alltså avsevärt när antagandet om oförändrad brottsmängd kan införas i anslutning till förändrade straffrättsliga åtgärder. När är det då rimligt att införa detta antagande? När har potentiella offer så goda möjligheter att skydda sig mot brott att de kan ersätta rättsväsendets insatser i den mån brottsligheten tenderar att ändras? Man får ta ställning till denna fråga i det enskilda fallet. Allmänt kan man nog säga att approximationen om oförändrad brottsnivå kan tillämpas vid överslagsberäkningar i anslutning till flera tillgrepps- och förmögenhetsbrott samt vissa skadegörelse- och våldsbrott, dvs. brott som i avsevärd mån belastar det svenska rättsväsendet. Denna slutsats leder till intressanta kriminalpolitiska implikationer. Vid straffrättsliga åtgärder där potentiella offer kan antas reagera med motåtgärder är de sociala konsekvenserna av brotten som sådana av underordnad betydelse. Däremot är skyddskostnaderna för offren väsentliga. Trots detta kretsar en stor del av den kriminalpolitiska diskussionen kring de sociala konsekvenserna av förmodade förväntningar i mängden begångna brott.

7.2.3. Några exempel på betydelsen av offrens skyddsåtgärder

I anslutning till några av Lunds universitets föreläsningssalar finns en kaffe-, choklad- och teautomat utplacerad. Denna automat är sinnrikt konstruerad. Genom att stoppa in ett mynt och trycka på olika knappar kan man få fram en dryck med eller utan socker eller grädde. Till detta kan man mot extra mynt erhålla kaka och wienerbröd. Apparaten är relativt tekniskt komplicerad. Dess syfte är att tillhandahålla varorna samt att förhindra att

- 1) Det föreligger dock en betydelsefull principiell skillnad. Som framgår i inledningen (1.2.3.) optimerar Tulkens rättsväsendets optimala skyddsnivå enbart utifrån offrens efterfrågan på den kollektiva nyttigheten, utan hänsyn till brottslingen och utan hänsyn till den sociala värderingen av brottsmängden. I min analys har jag medtagit både den sociala värderingen av brotten och brottslingens agerande, men via approximationer kommit fram till Tulkens resultat.

brott begås, dvs. att individer tar en dryck med tillbehör utan att betala för varan. Om det inte förelåg något privat incitament till att ta varor utan att betala så hade man kanske lika väl kunnat upplåta en kaffekokare och bröd och vid sidan lägga en hatt för den stipulerade avgiften. Inom mindre institutioner fungerar ett dylikt förfarande, eftersom den interna kontrollen är tillräckligt stark, eller därför att individen identifierar sig med kollektivet.

Automaten innebär en avsevärd kostnad för att förhindra potentiella stöldar av varma drycker. Det faktum att en eller annan individ lyckas "lura" automaten med hjälp av plåtbitar, kapsyler eller något annat och på så sätt tillskansa sig en kopp utan att betala, saknar praktiskt taget betydelse. Samhällsskadan i samband med begången brott är alltså liten i detta fall.

Antalet väpnade rån riktade mot banker har ökat i Sverige under de senare åren. Man skall finna att även i fall med grova brott av detta slag kommer kostnaderna att förhindra brotten att inta en väsentlig och kanske dominerande roll. Ökningen i antalet rån har medfört att bankerna infört effektivare larmsystem och filmkameror som möjliggör identifiering av brottslingar. Värde transporter av olika slag bevakas intensivare och upptar ökade resurser både i form av personal och teknisk utrustning. Det faktum att några hundra tusen kronor extra kommit i orätta händer behöver i och för sig inte medföra några större samhällsekonomiska förluster. Samhällets värdering av brottslingarnas utbyte av pengarna är emellertid svår att bedöma. Det beror på om man över huvud tar hänsyn till deras utbyte av pengar och/eller om man har anledning förmoda att de används till narkotikainköp eller spel och därmed är förenade med förluster i form av "konsumtionsvärdering" (se 4.2.1.).

Ovanstående exempel belyser intressanta kriminalpolitiska problem. Under senare år har man ifrågasatt rättsväsendets ingripanden i anslutning till egendomsbrott som omfattar små belopp, t.ex. snatterier och sjukkassebedrägerier (SOU 1971:10). Ett argument som förekommit kan illustreras med följande fråga:

"Brotten avser små belopp, vilka överförs till individer med låga inkomster från företag med möjligheter att sprida förlusterna över stora grupper eller från det allmänna. Förmögenhetsöverföringen medför inga påtagliga samhällsekonomiska förluster, varför skall de då beivras?"

Detta avkriminaliseringsargument går i stort ut på att fördelnings-effekten är obetydlig medan kostnaderna för ett samhälleligt ingripande är stort. Tyvärr förlorar detta i och för sig angenäma argument mycket av sitt värde vid beaktande av offrens skyddsåtgärder. Om t.ex. antalet snatterier ökar eller minskar saknar kanske direkt samhällsekonomisk betydelse. I den mån snatteri-svinnet ökar kommer dock detaljhandeln att motiveras att vidtaga

åtgärder av varierande slag för att minska sitt snatterisvinn, vilket inte är betydelselöst. I nästa kapitel skall jag belysa snatterifallet mer ingående. Jag kommer då att finna att det finns andra argument för en begränsning i ingripandet mot snattare.

Skattebrott utgör en form av brott mot kollektivet. Vid riksskatteverkets bedömningar angående olika skatterazzior, kan man utgå ifrån att allmänhetens privata skydd mot skattebrott är oförändrat. Avgörande för skatterazziornas samhällsekonomiska lönsamhet blir i detta fall de sociala konsekvenserna av skattebrotten som sådana, dvs. de belopp som undanhållits staten och myndigheternas värdering av statsfinansiella förluster i form av skattebrott (jämför 4.2.).

Under senare tid har brott mot det allmänna framhävts i den kriminalpolitiska debatten. Argumentet har bl.a. varit att denna del av den brottsbekämpande verksamheten varit alltför illa utvecklad. T.ex. skattebrott berör stora belopp, medan egendomsbrott oftast berör bagatellartade summor. Här ligger emellertid en skillnad. Vid åtgärder mot brott mot enskilda påverkas allmänhetens skyddsåtgärder mot brott, vilket kan vara nog så väsentligt, även om brotten berör små summor. Vid skattebrott är de sociala konsekvenserna av begånget brott avgörande, vilket naturligtvis kan vara mycket betydelsefullt, särskilt när beloppen är stora.

7.2.4. Kriminalstatistik som indikator på brotts allvarlighet

Kriminalstatistiken började utformas under 1800-talet. Syftet med denna statistik var bl.a. att få ett mått på "en nations moraliska hälsotillstånd" i analogi med befolkningsstatistiken, som kunde betraktas som ett mått på nationens fysiska hälsotillstånd (Sellin & Wolfgang 1964 sid. 7 ff.). Det visade sig snart vara behäftat med en rad problem att få fram en tillförlitlig statistik. Ett annat väsentligt problem gäller olika brotts kvalitativa aspekter. Sellin och Wolfgang har ingående analyserat dessa problem. De argumenterar för upprättandet av ett kriminalitetsindex, som avviker från den konventionella brottsindelningen i lagrums-kategorier. Författarna skriver:

"We have arrived at the conclusion that an index should be constructed from information about certain events involving violations of the criminal law that inflict some bodily harm on a victim and/or causes property loss by theft, damage, or destruction and that these effects are more important in this connection than the specific legal labels attached to the events." (1964 sid. 295)

De föreslår vidare attitydskalor som utgångspunkt för sammanvägningen av de olika delmomenten. Författarna redovisar också experiment med olika samhällsgrupper. Studenter, poliser, jurymän etc. får rangordna de i brotten ingående delmomenten på nummerade skalor. Deras angreppssätt är intressant på grund av den inriktning på de genomförda brotten som de förespråkar. De vill dela upp genomförda brott i moment för att komma åt brottens allvarlighet. Allokeringseffekterna är inte direkt knutna till brottsmängden, varför dessa kostnader kommer att försummas eller enbart beaktas indirekt. Då någon får till uppgift att rangordna delmoment i brott kommer de eventuellt att ta hänsyn till allokeringseffekter, men då med utgångspunkt från den moraliska indignation individen upplever.

Kriminalstatistiken är uppbyggd på polisstatistik, dvs. antalet kända brott. Statistiken omfattar främst egendomsbrott och brott riktade mot person, dvs. brott där offrens åtgärder är av stor betydelse. Statistiken innehåller avsevärda brister om man skall använda den för analys av brottslighetens allvarlighet, något som jag skall belysa med ett exempel från ett närliggande område. Antag att en militärstrategisk forskare har till uppgift att mäta de samhällsekonomiska konsekvenserna av det kalla kriget. Om han helt inriktar sig på antalet gränsöverträdelser och sammandrabbningar och de ekonomiska skadeverkningar dessa innebär så skulle man omedelbart inse att han försummar en väsentlig sida. Den över-skuggande ekonomiska och sociala konsekvensen av det kalla kriget är stormakternas väpnade styrkor, som ligger beredda för eventuellt krigsutbrott. Dessa har till uppgift att åstadkomma eller förhindra krigshandlingar och motsvarar allokeringseffekter i vårt kriminalpolitiska perspektiv. Även om inga gränsöverträdelser sker (eller brott förekommer), så innebär potentiella överträdelser (brott) att resurser knyts till verksamheten. Sellin och Wolfgang skulle, om de fullföljde sin linje, förespråka en mätning av antalet gränsöverträdelser i exemplet ovan, uppdelade i olika karaktäristika och låta opinioner rangordna dessa moment, varefter värdet av det kalla krigets allvarlighetsgrad framräknas.

Exemplet är inte helt rättvisande. Det är inte speciellt svårt att räkna antalet divisioner och baser inom t.ex. Nato och Warszawapaktsländerna. Vid brott är beräkningarna mer komplicerade. Det är inte möjligt att uppskatta de totala resurser som allmänheten lägger ner för att skydda sig mot brott. Murar, lås, bokföringsrevision, kassaskåp, vakter, alarm, butiksbetjäning, taxiresor etc. har flera olika funktioner, varav en är brottsförhindrande. Sociala konsekvenser av privata sanktioner är också svåra att bedöma. Vissa uppskattningar om förändringar i allmänhetens skydd mot brott borde emellertid kunna genomföras utan alltför stora svårigheter. Anledningen till att stormakterna har väl reda på de övriga ländernas styrkor är inte enbart beroende på att dessa är möjliga att mäta, utan också på att man sedan länge

lagt ner resurser för att hålla sig informerade.

Det förefaller märkligt att bland andra Sellin och Wolfgang inte närmare försökt analysera allokeringseffekten av olika brott och försökt insamla statistik inom detta område. Det har emellertid varit uppenbart för alla att allokeringskostnader varit relaterade till brottslig verksamhet på ett eller annat sätt. Orsaken till den övervägande betoningen av det konkreta brottet kan bero på att man sedan länge har en polisstatistik som mäter faktiska brott. I samband med den moralbildande verksamheten betonas också det förkastliga i den faktiskt förekomna brottsliga handlingen (jämför 2.4.3.).

7.2.5. Begränsningar i Beckers analys av brottslighet

I inledningskapitlet (se 1.3.) behandlas Gary Beckers välfärds-ekonomiska analys av brott och straff. Hans utgångspunkt är att brott genomgående kan analyseras som negativa externa effekter.

De negativa externa effekter som orsakas av brott anges av Becker (1968) med en kostnadsfunktion där kostnaderna stiger med antalet begångna brott. Vid ett visst antal brott eller "offences" (Q), orsakas ett visst "harm" ($H(Q)$), samtidigt erhåller brottslingen ett "gain" ($G(Q)$). "The net damage to society" är $D = H - G$, vilket antas vara en växande funktion av antalet begångna brott (1968 sid. 172 ff.). Denna definition medför vissa problem. Om t.ex. $G = H$, så är D lika med noll. "The net damage" är noll, eftersom "the harm" för offret är lika stort som "the gain" för brottslingen, dvs. att kostnaderna för offret värderas lika med intäkten för brottslingen. Becker får problem att förklara skadeverkningsarna av förmögenhetsbrott i de fall dessa omfattar små belopp och marginalnyttan av pengar betraktas som lika för olika individer. Skadan av förmögenhetsbrott blir härigenom relativt obetydlig eller oförklarad (jämför 3.3.).

Becker tar alltså hänsyn till eventuella fördelningseffekter vid tillgrepp och nettoeffekten av negativa externa effekter, medan allokeringseffekter i stort försummas. Han tar indirekt med vissa kostnader för att genomföra brott, nämligen brottslingarnas kostnader och lidande för straff ex post, dvs. värden som upplevs av dem som straffas. Becker försummar däremot andra typer av kostnader för brottslingar, t.ex. i form av planering och genomförande av brott. Detta kan vara motiverat med utgångspunkt från de praktiska svårigheterna att kalkylera dessa storheter. Däremot är det knappast försvarbart att bortse från potentiella offers skyddsåtgärder, vilket Becker gör. Detta kan synas lite egendomligt,

enär han i ett från den övriga texten något avskilt avsnitt presenterar en valhandlingsmodell för brottsoffer (1968 sid. 200). Denna valhandlingsmodell införs för att påvisa att även privata individer står inför ett optimeringsproblem i likhet med myndigheterna, däremot ingår inte de privata individernas kostnader i myndighetens målfunktion.

Genom begränsningen i Beckers analys minskar generaliteten i hans modell. Eftersom han bara beaktar fördelningseffekter och negativa externa effekter kommer hans modell enbart att kunna användas i de fall kostnaderna för faktiskt begånget brott är av sådan avgörande betydelse att man kan bortse från marginella förändringar i offrens skyddsåtgärder. Som vi sett ovan gäller detta när den kriminella aktiviteten drabbar kollektivet (se 4.1.4.).

7.3. Försäkringssystemets betydelse

7.3.1. Möjligheterna att påverka riskerna

Inom försäkringsteorin utgår man i regel från att risker och skadeersättning inte kan påverkas av försäkringstagaren. Om försäkringstagaren kan påverka risker och utbetalningar kan försäkringssystemet bryta samman. Denna frågeställning har diskuterats i anslutning till sjukförsäkringar av bland andra Arrow (1963) och Pauly (1968). Om den insjuknade har möjlighet att er hålla insjuknade sjukvård kommer denne att efterfråga så stor sjukvård att det marginella utbytet av vården är lika med noll då försäkringsbolaget betalar kostnaderna. Individen efterfrågar mer sjukvård än vad denne är villig att betala för, vilket medför en samhällsekonomisk snedallokering. För att försäkringssystemet skall fungera tillfredsställande införs t.ex. karensdagar och andra former av självrisker, vilket medför privata kostnader i samband med sjukvårdsinsatsernas ianspråktagande.

Vid sociala reformer inom sjukvårdssektorn, t.ex. i form av obligatorisk sjukförsäkring, sänkta sjukvårdskostnader, färre karensdagar etc., diskuteras ofta effekten på efterfrågan av sjukvårdstjänster. Det är emellertid påfallande hur lite man diskuterat försäkringssystemets betydelse för potentiella brottsoffers agerande. Möjligheten att teckna försäkringar kan minska förlusterna vid eventuella brott, vilket i sin tur minskar motivationen att skydda brottsobjekten. Försäkringarnas utformande påverkar alltså offrens reaktion och skyddskostnader i anslutning till rättsväsendets åtgärder, vilket är av största betydelse i anslutning till samhällsekonomiska kalkyler. Försäkringsmöjligheterna medför också en önskan att uppvärdera förluster i samband

med försäkringsersättningar. I förlängningen av detta ligger lagbrott i form av försäkringsbedrägerier. Av dessa anledningar införs självrisker, begränsningar i ersättningsmöjligheter, legitimering av försäkringsanspråk t.ex. genom krav på polis-anmälan för erhållande av ersättning, krav på skyddsåtgärder för ersättning etc.

Henry Tulkens m. fl. (1971) har konstruerat en formaliserad modell för individens val mellan försäkringar och andra skyddsåtgärder. Beteckningarna och uppläggningsen i modellen sammanfaller i stort med dessa författares modell för efterfrågan av kollektivt rättsskydd (se 1.2.2.). Individen antas ha en tillgång som försäkras till en del av sitt värde. Det förekommer alltså viss självrisk. Premien står i relation till försäkringsbeloppet och risken att förlora tillgången genom brott eller på annat sätt. Individen lägger ner en del av sina resurser för sitt skydd, dvs. för att minska risken för förlust av tillgången.¹⁾ Det antas att rättsväsendets insatser är givna samt att individen har avtagande utbyte av skyddsåtgärder. Individen sätter in sina resurser för att maximera sin förväntade nytta. Individen tar då hänsyn till en direkt effekt genom möjligheten att påverka risken att genomgå förlust, vilken hänför sig till reduktionen i premien till följd av skyddsåtgärden. Av modellen kan man också dra vissa andra inte oväntade, men inte desto mindre intressanta slutsatser (Tulkens 1971 sid. 8 ff.):

- A. Ju större möjlighet att påverka risken att utsättas för brott, desto större kommer de egna resursinsatserna att vara.
- B. Ju större förlust man åsamkas vid eventuellt brott, desto större kommer de egna skyddsinsatserna att vara. Detta innebär att ju större självriskerna är, desto större blir den egna resursinsatsen.
- C. Ju större möjligheter man har att påverka premien genom riskförändringar, desto större egna resursinsatser kommer man att lägga ner för att hålla risken nere.

7.3.2. Försäkringssystemets optimala utformning

Försäkringsbolagen torde kalkylera försäkringspremier och självrisker med utgångspunkt från sina kostnader i form av skadeersätt-

- 1) Nyligen har det konstruerats en modell av Ehrlich, I. och Becker, G. (1972) som är mer avancerad. I modellen kan individerna inte enbart påverka risken för förluster (self-protection) utan också förlustens storlek (self-insurance). Resultaten i de olika modellerna är dock analoga.

ningar och administration. Samhällskostnaderna sammanfaller i regel inte med privata kostnader för brott, varför försäkringsbolagens premiesättning i allmänhet är felaktig ur samhällets synpunkt. Den sociala kostnaden för brott är ofta större än den privata, åtminstone när man utgår från att rättsväsendet och samhället i övrigt belastas med följdskostnader. Å andra sidan är ju, som vi tidigare sett, privata kostnader i form av t.ex. tillgrepp inte liktydigt med sociala kostnader.

Premiesättningen ur samhällsekonomisk synpunkt innehåller intrikata problem. Höjs premier, bonus eller självrisker tenderar allmänhetens skyddsåtgärder att stiga. I samband härmed tenderar också betalningsvilligheten för åtgärder inom rättsväsendet att stiga. Sänks premier, bonus eller självrisker så tenderar allmänhetens skyddsåtgärder att minska, detsamma gäller efterfrågan på kollektiva insatser. I och med att det privata skyddsmomentet går ner kommer brotten att "kollektiviseras" (se 4.1.4.). Om detta medför att brottsmängden stiger så stiger försäkringspremierna. För att påverka försäkringspremierna kan allmänhetens efterfrågan på kollektiva insatser mot brotten ånyo stiga. Om en kollektivisering av rättsskyddet är fördelaktigt eller ej beror på i vilken mån det föreligger stor- eller smådriftsfördelar i brottspreventionen.

Allmänt kan man säga att i de fall individerna har goda möjligheter att skydda sig mot brott och relativt låga kostnader i samband med brott så är det samhällsekonomiskt fördelaktigt med hög självrisk och bonus i förhållande till brott där individernas möjligheter att skydda sig är små samtidigt som individens förluster är stora. När närvarande förefaller det tvärtom vara så att försäkringsskyddet beträffande smärre egendomsbrott är relativt stort, medan ersättningarna vid t.ex. våldsbrott, där individen har små eller enbart kostsamma möjligheter att skydda sig, är relativt dåligt täckta av försäkringar av olika slag. Härigenom fås också stora krav på kollektiva insatser mot den senare brottstypen. Självrisker i samband med egendomsbrott är i regel inte indexreglerade, varför man dessutom får en real sänkning av dessa i takt med inflationen.

7.4. Anmälningsbeteendets betydelse för kostnaderna inom rättsväsendet

Det svenska rättsväsendets insatser är i hög grad knutna till de brott som kommer till polisens kännedom. Insatserna knyts till det faktum att ett brott blir känt, speciellt när misstänkt gärningsman förekommer. När misstänkt förövare förekommer, är polisen i allmänhet skyldig att utreda brottet (Nelson 1972) och även när så inte är fallet är prioriteringsmöjligheterna begränsade (se dock kap. 5).

Brott kommer till polisens kännedom genom polisiära spaningsinsatser eller genom anmälningar från allmänheten eller institutioner av olika slag. Polisiära spaningsinsatser är till största delen inriktade på brott där anmälningsfrekvensen är låg, t.ex. skattebrott, trafikbrott och narkotikabrott. För brott där det föreligger ett påtagligt anmälningsincitament, t.ex. tillgreppsbrott, skadegörelsebrott mot privat egendom och övriga brott där brottsanmälan utgör ett försäkringsvillkor, blir flertalet brott kända genom anmälan. Utredning av dessa brottsanmälningar är i sin tur avhängig förekomst av misstänkt gärningsman. På detta sätt styrs rättsväsendets arbete i anknytning till "anmälningsbrott" i väsentlig omfattning av individernas beslut att anmäla brott och ange misstänkta personer.

För att förklara anmälningsbeteendet kan det vara lämpligt att utgå från en valhandlingsmodell för individer som överväger att anmäla brott. Låt mig därför antaga att en individ eller institution anmäler ett brott när den förväntade intäkten av anmälan överstiger kostnaderna, som orsakas av anmälan. Intäkten är beroende av den ersättning som kan erhållas, kombinerat med en uppskattad sannolikhet att erhålla denna ersättning efter en brottsanmälan. Kostnaderna kan utgöra det besvär det innebär att gå till polisen, inkluderat inhämtandet av kunskaper för att ta reda på hur man går till väga. När brottsanmälaren på ett eller annat sätt är beroende av brottsförövaren, kan uppoffringen att anmäla brottet mycket väl överstiga intäkten, varför anmälan inte kommer till stånd.

Med utgångspunkt från denna enkla modell kan jag ställa upp ett par hypoteser angående variationer i anmälningsfrekvensen.

A. Vi kan vänta färre anmälningar när kostnaderna är stora. Detta kan förklara varför butiksinnehavare sällan anmäler de anställda eller stamkunder för snatteri, medan de oftare anmäler mindre önskade småkunder. På analogt sätt anmäls mera sällan narkotikabrott, smuggling, våldsbrott inom hemmen, brott på arbetsplatsen etc. En orsak till ökat antal kända brott i storstäderna kan bero på ett ökat anonymt förhållande mellan offret och brottsförövaren, varför uppoffringen att anmäla brottet successivt blivit mindre. Allmänhetens ökade kunskaper om sina möjligheter och rättigheter när de blir utsatta för brottsligt beteende kan minska uppoffringarna att anmäla brott och därigenom påverka anmälningsfrekvensen i stigande riktning.

B. Vi kan vänta fler anmälningar när intäkterna är stora. När brottsobjektet är försäkrat kan man räkna med en stor anmälningsfrekvens. I och med att andelen försäkrade brottsobjekt förändras, så kommer också anmälningsfrekvensen att förändras.

I den mån den väntade sannolikheten att erhålla ersättning för begånget brott är beroende av polisens resurser och effektivitet kommer också anmälningsfrekvensen att vara beroende av de polisiära insatserna.

Det finns inget entydigt samband mellan angelägenheten för samhället att ingripa mot brott och individernas benägenhet att anmäla brott. Förmodligen föreligger en samvariation så att allmänheten anmäler brott som man tror att myndigheterna är angelägna att klara upp. Motivationen för individen att anmäla brott är emellertid primärt beroende av det förmånliga för den enskilde och inte samhället. I den mån samhällets intresse sammanfaller med individens är det kanske lämpligt att låta anmälningsbeteendet styra utredningsverksamheten. Så är emellertid inte alltid fallet, varför det kan förefalla tveksamt att allmänt tillämpa regeln om "absolut åtalsplikt". Denna regel får till effekt att polisen utreder brottsanmälningar med misstänkt gärningsman, vilket medför att snatterier, våldsbrott, bedrägerier, sedlighetsbrott och andra brott där anmälare känner gärningsmannen utreds, trots att det kanske av kriminalpolitisk synpunkt kan vara motiverat att utreda andra brott.

Den kriminalpolitiska diskussionen har i mycket kretsat kring frågan om hur redan dömda individer bör behandlas. En intressant kriminalpolitisk frågeställning är vilka brott som skall utredas och därmed vilka individer som döms. Härvidlag är accepterandet av anmälningsbeteendet som grundval för rättsväsendets insatser av grundläggande betydelse.

"Legalitetsprincipen" eller principen om "absolut åtalsplikt" innebär i praktiken att statsmakterna i stor omfattning överlåter rättsväsendets prioriteringsfråga på den brottsanmälande allmänheten. Skall man införa andra prioriteringsformer kommer man emellertid in på svåra avvägningsproblem. För att underlätta prioriteringen kan det vara lämpligt att introducera samhälls-ekonomiska kalkyler enligt den skiss jag byggt upp i framställningen ovan. I nästa kapitel skall jag med ett tillämpnings-exempel demonstrera hur analysen skall kunna användas vid framtida bedömningar av straffrättsliga ingripanden.

8.1. Inledning

8.1.1. Ett tillämpningsexempel

År 1968 tillsattes en brottmålsutredning vars uppgift bland annat var att undersöka möjligheterna till ett förenklat utredningsförfarande, speciellt i samband med smärre egendomsbrott. År 1971 publicerades utredningens delbetänkande "Snatteri"¹⁾. Utredningens förslag innebar bland annat att snatteri skulle omvandlas till ett bötesbrott genom borttagandet av fängelse ur straffskalan. En anledning till detta förslag var att ett borttagande av fängelse ur straffskalan öppnar möjligheter för polisen att meddela så kallad rapporteftergift. Enligt principerna om den absoluta åtalsplikten är polisman skyldig att rapportera alla brott som kommer till hans kännedom. I polisinstruktionen finns dock undantag från denna rapportskyldighet. Det gäller brott och förseelser för vilka det enbart stadgas böter och gärningen i det enskilda fallet bedöms som obetydlig. I sådana fall kan polismannen avstå från rapport och nöja sig med ett påpekande till gärningsmannen.

Snatteribestämmelsen i brottsbalken har inte ändrats sedan utredningen publicerades. Fortfarande stadgas böter eller fängelse i högst sex månader för snatteri. Däremot har ett sådant tillägg gjorts till polisinstruktionen att rapporteftergift kan tillämpas vid snatteri när brottet betraktas som obetydligt. Därmed avses fall då det rör sig om förstagångssnattare som tillgriper varor för ett marknadsvärde som inte överstiger 20 kronor och det i övrigt inte föreligger "försvårande omständigheter" (Kungl. Maj:ts kungörelse SFS 1972:24, Kungl. Maj:ts cirkulär SFS 1972:25). Lagstiftarna har alltså i viss mån följt utredningens förslag.

I kapitlen 4 till och med 7 har jag skisserat hur framtida samhällsekonomiska kalkyler bör kunna genomföras inom rättsväsendet. Avsikten med detta kapitel är att belysa kalkylens tänkta uppläggning med ett specifikt exempel. Som sådant väljes införandet av rapporteftergift vid anmälan av förstagångssnattare, vilka inte snattat för mer än 20 kronor. Frågeställningen är huruvida en sådan åtgärd kan sägas vara samhällsekonomiskt lönsam. Analysen nedan

1) Jag skrev till denna utredning en bilaga med titeln: "En samhällsekonomisk mål-medel-analys av butikssnatterier" (SOU 1971: 10 Bil. 9). Uppsatsen är i mycket ett förarbete till denna avhandling. Den däri företagna analysen av snatteriproblemet är mer detaljerad än den i detta kapitel.

bygger på principresonemanget i framställningen ovan och uppgifter från delbetänkandet "Snatteri".

8.1.2. Uppläggning

Snatterier riktade mot butiker och varuhus i detaljhandelsledet är den enda brottstyp som skall behandlas. Butikssnatterier utgör den dominerande delen av samtliga snatterier. Inledningen fortsätter med ett avsnitt om förekomsten av butikssnatterier och risken att ertappas som snattare.

Analysen läggs upp enligt det schema som presenterats i figur 4:2, avsnitt 4.1.3. En ökad tillämpning av rapporteftergift medför att kostnaderna för rättsväsendet går ner, åtminstone primärt. Åtgärdens effekt på kostnaderna inom rättsväsendet representeras av rutorna A-B och D-B i figur 4:2. Efter inledningen följer en beskrivning av denna kostnad. Därefter går diskussionen in på potentiella snattares reaktion (rutorna A-C-D). För detta används analys-schemat som presenterats i avsnitt 6.4.3.

Om snatterisvinnet inom detaljhandeln stiger kan man vänta en reaktion från offrens sida (rutorna D-F-C i figur 4:2), vilket analyseras i de därpå kommande avsnitten. Offren utgörs primärt av företag. Dessa har möjligheter att skydda sig mot de förluster snatterier medför. De kan t.ex. bevaka varorna intensivare, exponera varorna mindre eller via sitt anmälningsbeteende påverka vilka och hur många som utsätts för rättsväsendets åtgärder. Skyddsåtgärderna är också förenade med kostnader. Svinn- och skyddskostnader kan i större eller mindre omfattning övervärtras på t.ex. konsumenterna via priserna på varorna. Sekundärt erhålles alltså andra offer än företagen som sådana.

Detaljhandelns åtgärder kommer att motverka den primära höjningen av snatteriernas antal, varför det är möjligt att man efter företagets anpassning inte har fler snatterier än i utgångsläget. Om så är fallet kan analysen avslutas på detta stadium. Den samhällsekonomiska lönsamheten kan då bedömas genom att primära och sekundära kostnadsändringar inom rättsväsendet jämförs med övervärtringen på detaljhandel och snattare (se 7.2.2.). Om man inte kan bortse från en förändring i snatteriernas antal, måste en bedömning av den samhällsekonomiska implikationen härav göras (rutorna D-E i figur 4:2). Då kan uppställningen i 4.2.1. användas. Den tar upp olika samhällsekonomiska effekter av förändringar i brottsmängden.

Efter att på detta sätt ha skisserat primära och sekundära kostnader för rättsväsendet, kostnader för detaljhandeln och eventuella samhällsekonomiska konsekvenser av förändringar i brotts-

mängden slutförs kapitlet med en sammanfattande bedömning av den samhällsekonomiska lönsamheten av rapporteftergiftens införande.

8.1.3. Risken att ertappas och polisanmälans som butikssnattare

Antalet stölder i butiker och varuhus, vilka kommit till polisens kännedom, är särredovisade sedan 1965. År 1965 var antalet 13 403 år år 1967 21 105 och år 1969 23 063. Trenden i andra länder, som är högt industrialiserade, är densamma. Antalet snatterier tycks växa i takt med utbyggnaden av systemet med självbetjäning. Anmälningssfrekvensen varierar med butikens storlek (större butiker anmäler större andel ertappade snattare än mindre butiker), varans försäljningspris (dyrare varor leder till fler anmälningar), snattarens ålder (barn och pensionärer anmäls mer sällan) etc. Den genomsnittliga anmälningssfrekvensen för ertappade snattare var i Sverige 40-50 % före rapporteftergiftens införande. Av 79 anmälda butikssnatterier till polisen i Malmö under mars månad 1968 blev förundersökningen nerlagd i enbart 4 fall (Modéer 1969) dvs. att risken att bli lagförd i stort sammanföll med risken att anmälas till polisen.

I detta kapitel behandlas endast snatteri som förövas av butikernas kunder. Snatterisvinn som härrör från de anställda utgör en väsentlig del av företagets totala svinn. De anställdas snatteri är kanske större än det snatteri som härrör från kunderna. De anställdas snatteri skiljer sig emellertid i vissa analytiska avseenden från kundsnatteriet.

Grova beräkningar inom företagen ger ett totalt svinn på grund av kundsnatterier av storleksordningen 100-200 miljoner kronor år 1967 (Palving 1969). Det genomsnittliga försäljningsvärdet av snattade varor beräknas till ca 20 kronor om man håller sig till de snatterier som kommer till polisens kännedom. Om detta värde även skulle gälla för inte uppklarade snatterier, skulle antalet snatterier ligga mellan 5 och 10 miljoner per år. Av dessa polis-anmälades 1967 ca 21 000, vilket medför en genomsnittlig risk att polisanmälas på mellan 0,004 och 0,002. Detta är kanske underskattning av de faktiska riskerna. Skattningen av kundsnatteriets storlek är baserad på att det skulle utgöra en tredjedel av företagets totala svinn. Det totala svinnets övervärderas eventuellt av bokföringsmässiga skäl. Vidare finns det inga specificerade undersökningar som tyder på att en tredjedel av svinnets skulle utgöras av kundsnatterier. Dessutom är spridningen på värdet av de tillgripna varorna stor, varför det är möjligt att de icke ertappade i genomsnitt snattar för högre belopp än de ertappade. I en finsk undersökning skattas den genomsnittliga risken att polisanmälas till 0,05-0,007. Skattningen baseras på intervjuer med några butiksföreståndare i Helsingfors (Aromaa 1970). Det är

svårt att utifrån detta bedöma risken att polisanmälas i Sverige, men sannolikt ligger inte den genomsnittliga risken över någon procent.

8.2. Kostnadsminskningen för rättsväsendet

8.2.1. Primära kostnader

Ökad tillämpning av rapporteftergift medför primärt en sänkning av kostnaderna för rättsväsendet. Kostnadsminskningens storlek är naturligtvis beroende på detaljlösningen och hur direktiven tillämpas. Ett grovt överslag ger emellertid vid handen att en tillämpning av rapporteftergift enligt ovan skulle medföra en minskning i antalet lagförda med cirka 30-40 %.¹⁾ Den tidsmässiga vinsten inom polis och åklagare kan förmodligen uppskattas utan större svårighet med hjälp av de tidsstudier och den kostnadsfördelning som sker inom programbudgetverksamheten (se 5.2.).²⁾ 3)

Domstolar berörs i begränsad omfattning och kriminalvården berörs knappast alls. Strafföreläggande tillämpas ofta av åklagaren för de lindriga snatterier som berörs. Andra påföljder än böter utdöms i regel endast vid flera snatterier eller då snatterierna kombinerats med andra brott, varför man kan införa antagandet att böter utgör enda påföljd.⁴⁾

8.2.2. Sekundära kostnader

Butikssnatterierna är typiska så kallade anmälningsbrott. Polisen sätter sällan fast butikssnattare med hjälp av egna spanings-

- 1) Andelen förstagångsregistrerade utgör 55-75 %. 45-85 % snattar till ett värde som understiger 25 kronor (SOU 1971:10 sid. 86-88).
- 2) Det föreligger naturligtvis svåra problem att fastställa de sociala alternativkostnaderna (5.2.3.). Dessa problem är emellertid inte specifika för rättsväsendet och lämnas därför obeaktade här.
- 3) Brottmålsutredningen har också genomfört en speciell utredning om tidsåtgången vid handläggning av snatteriärenden. Se SOU 1971:10 bil. 6.
- 4) Av 4 689 avdömda snatterifall 1968 blev påföljden böter i 4 548 fall. Antagandet att alla ådöms böter leder till avsevärda förenklingar. Andra påföljder kan medföra svårbedömda kostnader för den enskilde och samhället (SOU 1971:10 bil. 3).

insatser. Efterspaningarna och bevakningen sker av företagen själva eller av speciella bevakningsföretag. Anmälningarna till polisen kommer i de flesta fall från butiksföreståndare eller liknande. Som ovan diskuterats styrs rättsväsendets insatser vid anmälningsbrott i stor utsträckning av anmälarna (7.4.). Rapporteftergifter innebär i realiteten att anmälsuveräniteten beskärs. Avgörandet om utredning överförs till polisen i de angivna fallen.

Om företagen reagerar mot införandet av rapporteftergiften så att de anmäler fler av de snattare som inte berörs av rapporteftergiften så uppkommer sekundära kostnader inom rättsväsendet. Det är svårt att avgöra hur företagen reagerar på myndigheternas åtgärd (se SOU 1971:10 kap. 10). Företagen kan dock förväntas satsa mindre, relativt sett, på att sätta fast snattare i mindre myndigheternas ingripande är. Detta stämmer med de sporadiska undersökningar som finns. I Sverige och USA, där man ser relativt strängt på snatterier, har man också en hög anmälningsfrekvens. I Danmark och Norge, där myndigheterna ser relativt milt på snatteriförseelser, är anmälningsfrekvensen på samma sätt relativt låg.¹⁾

Införandet av rapporteftergift upplevs förmodligen av företagen som en allmänt mildare syn på butikssnatterier. Utbytet av att ertappa snattare och anmäla dessa kommer i så fall att minska, varför andelen anmälda kan väntas gå ner. Å andra sidan är det inte omöjligt att företagen temporärt agerar kollektivt mot lagstiftarnas beslut i syfte att påverka tillämpningen av rapporteftergifterna. På längre sikt förefaller det dock osannolikt att andelen anmälda brott stiger, eftersom företagets utbyte av att anmäla snattare knappast stiger. Det är därför inte heller osannolikt att rättsväsendet upplever sekundära kostnadsminskningar. Möjligheten att totala antalet snatterier ökar återstår också, varför företagen av denna anledning kan tänkas ertappa och anmäla fler snattare. Som vi nedan skall se är risken för detta tämligen liten. Av enkelhetsskäl bortses i fortsättningen från eventuella sekundära kostnader eller intäkter för rättsväsendet. Detta kan vara rimligt, eftersom det är osäkert i vilken riktning den sekundära effekten verkar, samtidigt som den är svåranalyserad ex ante. I efterhand kan kalkylen eventuellt korrigeras, eftersom man då har vissa möjligheter att studera förändringar i bevakningsinsatser och praxis hos företagen, inklusive förändringar i anmälningsbeteendet.

1) Man räknar i Danmark med en anmälningsfrekvens på 25 % av ertappade snattare (SOU 1971:10 sid. 119), medan motsvarande siffra för Sverige är 40-50 %.

8.3. Rapporteftergiftens inverkan på antalet snatterier

8.3.1. Potentiella snattares intäkter

I detta avsnitt diskuteras förändringar i brottsmängden till följd av polisens ökade tillämpning av rapporteftergift. Analysen är upplagd enligt det schema som skisseras i avsnitt 6.4.3. Den första uppgiften enligt detta schema är att bedöma populationen potentiella brottslingar. I detta fall gäller det den population som skulle kunna begå butikssnatterier efter den aviserade ändringen i rättsväsendets lagföringspraxis.

Det finns en rad undersökningar om personerna som begår butiks-snatterier och vilka dessa kan vara (se SOU 1971:10 kap. 7). De flesta lider dock av bristen att endast referera till dem som polisanmälts eller ertappats i vissa butiker. Om risken att ertappas och anmälas i genomsnitt inte utgör mer än någon procent finns det därför all anledning förmoda att urvalet är snett. Detta behöver dock inte försvåra vår diskussion. För att man skall beröras av en rapporteftergift fordras att man tillhör (eller tror sig tillhöra) de grupper som anmäls av butikerna, dvs. de snattargrupper som det föreligger information om.

Bland de ertappade snattarna finns alla åldrar och inkomstlägen representerade. Det föreligger dock en övervikt för barn och ungdom. De flesta är män, dessa dominerar dock inte i lika hög grad som vid annan tillgreppsbrottslighet. Den övervägande delen är låginkomsttagare eller personer utan egen inkomst. Det finns också en del undersökningar om självdeklarerad brottslighet bland skolbarn och ungdom (SOU 1971:10 bil. 4). Andelen manliga elever som uppger att de snattat eller stulit från butiker eller kiosker varierar mellan 28-65 %, dvs. att relativt många ungdomar någon gång snattat.

Den andra och tredje punkten i analyssschemat berör de potentiella snattarnas kostnader och intäkter. Utbytet av snatterier förefaller relativt lågt, åtminstone för individer med alternativa försörjningsmöjligheter och ett inte alltför kort tidsperspektiv. Detta gäller speciellt för de snatterier som understiger ett försäljningsvärde av 20 kronor och således berörs av rapporteftergiften. I den mån snatterierna utgör ett försörjningsunderlag har de inblandade sannolikt ont om legala alternativ. Det kan t.ex. gälla barn utan inkomst, arbetslösa, efterlysta och alkoholister. Befolkningskategorier med relativt goda alternativa försörjningsmöjligheter torde ha litet utbyte av de aktuella snatterierna. En möjlighet är dock att risktagandet som sådant upplevs som positivt.

Ofta förekommer påståendet att vissa narkomangrupper snattar och säljer varorna illegalt. I den mån så är fallet berör tillgreppen sannolikt större belopp än 20 kronor och anses förmodligen även i övrigt förenade med "försvårande omständigheter" varför rapporteftergiften knappast berör dessa grupper i någon större omfattning. I den mån narkomaner systematiserar snatterierna så finns det knappast heller någon anledning förmoda att de tror att de klarar sig genom rapporteftergift.

8.3.2. Potentiella snattares kostnader

Resursinsatsen i samband med genomförandet och planering av snatteriet är liten, eftersom det med lätthet går att ta varorna i butiken. En avhållande komponent torde däremot bestå i förväntat obehag vid eventuell upptäckt. Vi är därmed över i bedömning av osäkerhetsgraden i snattarens beslutssituation. Allmänt sett kan man utgå ifrån att graden av osäkerhet är mycket stor. Risk-situationen är också komplicerad så tillvida att snattaren samtidigt står inför problemet att bedöma risken för upptäckt av personalen, att av denna anmälas till polisen och att därefter straffas eller lämnas utan åtgärd, dvs. klara sig med hjälp av rapporteftergift. För snattaren med information om de faktiska små riskerna gäller förmodligen att myndigheternas åtgärder har liten betydelse. Eftersom osäkerheten för snattaren är stor är det emellertid mycket möjligt att denne tilldelar risken att lagföras en alldeles för stor sannolikhet.¹⁾

Obehaget att konfronteras med rättsväsendet inkluderat obehaget att vänta på verkställandet av påföljd och kostnaderna i form av böter infinner sig under förutsättning att snattaren dels ertappas och dels anmäls av butiksinnehavarna. Införandet av rapporteftergift för vissa grupper eliminerar obehaget för dessa att lagföras inklusive obehaget att vänta på åtalsbeslutet, vilket alltså tenderar att öka snatteriernas antal. Om minskningen av obehaget att vänta på rättsligt avgörande är tungt vägande i snatteriögonblicket så kan åtgärden få en snatterihöjande verkan. Det faktum att det råder en tidsskillnad mellan snatteriögonblicket och verkställigheten av myndigheternas åtgärder gör emellertid att dessa upplevs

1) I samband med införandet av 20-kronorsgränsen spreds ryktet att det är fritt fram att snatta upp till ett belopp av 20 kronor, dvs. att risken är lika med noll för tidigare ostrafade småsnattare. Detta är av allt att döma en feltolkning av polisens anvisningar. Oberoende om så är fallet eller ej kan en dylik uppfattning ha ökat snatteriernas antal påtagligt. Oberoende av rapporteftergift eller ej kvarstår emellertid obehaget att ertappas, varför det inte finns någon anledning förmoda att ökningen skulle bli våldsam.

som mindre obehagliga än om de skulle infinna sig i omedelbar anslutning till snatteritillfället. Hur mycket nutiden värderas i förhållande till framtiden beror naturligtvis på personen och omständigheterna kring valsituationen. Snattaren torde oftast ett kort tidsperspektiv och därför värdera ett obehag i framtiden som lågt i förhållande till om det skulle infinna sig omedelbart. Detta reducerar avsevärt effekten av olika straffrättsliga åtgärder, vilka alla har det gemensamt att de sätts in långt efter snatteritillfället (6.2.4.) (SOU 1971:10 bil. 6).

I analys-schemat behandlas också effekterna av brottskombinationer och upprepade påföljder (se 6.4.3.). Dessa punkter saknar aktualitet i det här studerade fallet, eftersom det då föreligger "försvårande omständigheter". Rapporteftergift torde ej tillämpas för tidigare straffade snattare eller då flera brott begås samtidigt.

Om lagföringen av förstagångssnattare har en "moralbildande" verkan i den meningen att potentiella snattares utbyte av snattade varor ökar eller att upplevelsen av obehaget att ertappas minskar vid införandet av rapporteftergift så kan snatteriernas antal öka väsentligt. Det är dock tveksamt om och hur preferenserna påverkas. Påståendet "straffet skall stå i proportion till det allmänna rättsmedvetandet för att vara verkningsfullt" är en tvetydig sentens, men kan tolkas så att alltför höga sanktioner mot snatterier leder till minskad ovilja att snatta. Det är över huvud oklart vad som menas med "moralbildande" verkan och "rättsmedvetandet" (Nestius 1969 sid. 37 ff.) och därmed också oklart hur rapporteftergiftens införande påverkar potentiella snattares preferenssystem. Av denna anledning avstår jag från en längre diskussion om eventuella förändringar i rättsmedvetandet och snattarnas preferenser. Det skall dock stå klart att i den mån det föreligger en sådan påverkan kan den ha väsentlig betydelse för antalet snatterier. Om t.ex. rapporteftergiftens införande leder till en allmänt mildare syn på snatterier så minskar kanske inte bara risken att lagföras utan också obehaget att ertappas i butikerna. Obehaget att lagföras kan också bli mindre för dem som inte berörs av rapporteftergiften.

För att intäkten av snatterier som inte överstiger försäljningsvärden på 20 kronor skall vara stort, fordras att alternativa inkomstmöjligheter är små, att individen saknar budget vid snatteritillfället och har kort tidsperspektiv eller upplever risktagandet som positivt. Detta kan antas främst gälla barn och ungdom samt olika grupper av socialt utslagna individer. För att kostnaderna att snatta skall upplevas som lägre i och med rapporteftergiftens införande fordras för det första att de berörda får (korrekt eller felaktig) information om att en förändring skett. Den upplevda kostnadsökningen är relativt liten om snattarna redan tidigare varit informerade om att ertappningsrisken är låg och om

snattarna har kort tidsperspektiv i snatteriögonblicket. Mycket talar för att det antingen är personer med relativt stort utbyte av snatterier och/eller impulsiva individer som snattar. Detta stöds av det man vet om ertappade snattare och det stöds av valhandlingsmodellen ovan. Dessa grupper torde knappast påverkas av smärre förändringar i riskerna att lagföras. Därför finns det inget direkt som talar för att införandet av rapporteftergiftens skulle påverka snatteriernas antal i större utsträckning. Det är dock möjligt att snatteriökningen blir stor, t.ex. om potentiella snattare tror att risken att lagföras avsevärt reducerats, om det är den rättsliga processen inklusive bötesstraffen som är avgörande faktor eller om rapporteftergiftens minskar den moraliska indignationen mot snatterier i allmänhet. Om snatterierna blir fler kan man emellertid vänta en reaktion från företagets sida, vilket reducerar ökningen till följd av rapporteftergiftens införande.

8.4. Företagens reaktion

8.4.1. Minskad exponering av varorna

Jag skall nu övergå till offrens reaktion och anknyter till diskussionen i kapitel 7. Jag utgår från att företagen enbart reagerar med utgångspunkt från sina snatteriförluster. Man kan tänka sig att de reagerar direkt på myndigheternas åtgärd utan att se på snatterisvinnet. Av enkelhetsskäl har denna möjlighet utelämnats. Företagen antas reagera på upplevda kostnadsförändringar och vidtar de åtgärder som står till buds för att minimera förlusterna.

Det kan vara lockande för företagen att ersätta rättsväsendets sanktioner med interna sådana, t.ex. genom införandet av portförbudning, egna snattarregister och repressalier. De sociala konsekvenserna av detta är naturligt nog mycket svåra att uppskatta. Jag bortser från detta problem och antar att statsmakterna utan kostnader har möjligheterna att kontrollera företagen så att de inte ökar sin repressiva verksamhet utöver det som finns före rapporteftergiftens införande.

Det är allmänt bekant att försäljningen av en vara är beroende av varans exponering. I en mängd företagsekonomiska skrifter diskuteras olika exponeringsformer för att höja den försålda kvantiteten. Försäljningsresultaten kan vara beroende av placeringen över golvplanet, placering inom lokalen, speciell utmärkning genom reklam eller genom placering tillsammans med andra varugrupper etc. Samtidigt innebär ökade exponeringsformer och större inslag av självbetjäning lägre expedieringskostnader. De friare

exponeringsformerna kräver större utrymmen och lokalkostnader, samt medför större snatterisvinn. En påtaglig ökning i snatterisvinnet medför rimligtvis att företagen ändrar exponeringen av sina varor. Snatterikänsliga varor kan t.ex. placeras synligare för personalen och exponeras mindre.

En minskad exponering för snatterikänsliga varor medför primärt en tendens till minskad försäljning och högre expedieringskostnader. Däremot behöver inte den totala efterfrågan från samtliga konsumenter påverkas nämnvärt på längre sikt. Vid en allmän ökning av snatteriet kan man nämligen utgå ifrån att övriga företag också minskar sin exponering. Detta kan leda till att den väntade försäljningsminskningen för de olika företagen uteblir. Om mindre företag blir relativt sett minst påverkade av den ökade snatterifrekvensen så kommer större företag att minska sin exponeringsgrad relativt sett mest och förlora kunder till de mindre företagen. Stordriftsfördelarna kommer därmed att minska. Den totala effekten av dessa förändringar blir förmodligen inte så stor, såvida inte snatteriökningen är mycket omfattande. Om snatterisvinnet ökar i mycket stor omfattning skulle företagen successivt tvingas tillbaka till mindre enheter.

8.4.2. Övervältning av kostnaderna

Ökat snatterisvinn får alltså till konsekvens att kostnaderna stiger för företagen. Även om försäljningen som helhet inte minskar eller om ökningen av snatterisvinnet uteblir till följd av företagens motåtgärder så medför omdisponeringen vissa personal- och lokalkostnader.

I viss utsträckning kan man räkna med att kostnaderna övervältras på konsumenterna via priserna. Vilken omfattning en sådan prishöjning får är svårt att avgöra. Vad som sker är beroende på de olika butikskedjornas inbördes styrka och konkurrenssituationen på de lokala marknaderna.¹⁾ Vissa företag kommer att övervältra mer av kostnaderna på konsumenterna än andra företag. På samma sätt kommer vissa varor att vara mindre priskänsliga än andra, varför man kan vänta sig en större prishöjning på dessa varor.

Om företagen inte kan övervältra de ökade kostnaderna så får ägarna av företagen bära dessa. I de fall företagen redovisar vinster så kommer också myndigheternas skatteintäkter att påverkas. Som synes fördelas företagens kostnader på en rad olika grupper. Det skulle leda till tidsödande arbete att närmare specificera i vilken utsträckning olika grupper drabbas. Om de

1) En stor del av varorna anses prissatta via de olika kedjornas cirkapriser. På de olika lokala marknaderna är priserna tämligen enhetliga, marknadsformerna varierar på olika lokala marknader (SOU 1968:6, kap. 7).

lagstiftande myndigheterna värderar kostnader och intäkter för de berörda grupperna i samhället som lika så förenklas analysen avsevärt. Kostnaderna kan då studeras hos företagen utan hänsyn till vilken grupp som berörs sekundärt. Av enkelhetsskäl skall i fortsättningen antas att så är fallet. Här kommer också att bortses från bieffekter genom förändringarna i relativa priser och genom förändringar i sammansättningen av produktionsfaktorer på lång sikt.

När exponeringen minskar inom företagen kommer detta att medföra ett ökat besvär kanske inte bara för snabbare utan också för betalande kunder. Även om denna effekt är liten för den enskilda konsumenten kan den totala effekten bli avsevärd, eftersom den gäller för alla kunder vid inköp av varor, vars exponering har minskat. Det finns små möjligheter att uppskatta storleken av denna effekt, den skall dock inte försummas, enär den kan vara av stor betydelse.

8.5. Sociala konsekvenser av den slutgiltiga förändringen i snatteriernas antal

Tillämpning av rapporteftergift medför eventuellt ökning i snatteriernas antal. Under förutsättning att denna ökning är så stor att den är iakttagbar för företagen så kommer dessa att reagera med motåtgärder. Då företagens möjligheter till snatteriföregångande åtgärder får anses goda kan man vänta en avsevärd reduktion i den initiala snatteriökningen. Det är inte osannolikt att företagens motåtgärder helt eliminerar den ursprungliga höjningen. Det är till och med möjligt att totalantalet snatterier går ner efter företagens anpassning.

Det är mycket svårt att observera vad som faktiskt sker. Inte minst beroende på den stora andelen okända snatterier. En förändring i antalet kända brott kan vara orsakad av en förändring i den totala mängden snatterier, men också av en förändring i bevakning eller anmälningspraxis inom företagen. Av dessa skäl kan det vara försvarligt att antaga att förändringen i brottsmängden till följd av införandet av rapporteftergiften uteblir (se 7.2.2.). Man slipper därmed hela problemkomplexet att värdera de sociala konsekvenserna av förändringar i antalet brott. För fullständighetens skull skall jag dock inte bortse från möjligheten att antalet snatterier förändras och anknyter därför till avsnitt 4.2.1. där kostnader i samband med faktiskt begångna brott behandlas.

Den första effekt som där tas upp är inkomstfördelningseffekten, dvs. den sociala värderingen av att varorna byter ägare. Individer som snattar kan ha relativt stort utbyte av varorna

(8.3.1.). Hur snattarens intäkt vägs i förhållande till företagets förlust är en värderingsfråga. Det finns dock knappast anledning förmoda att företagets förluster värderas som större än snattarens utbyte, speciellt då snattare allmänt kan antas vara relativt fattiga personer. En snatterihöjning medför alltså knappast negativa inkomstfördelningseffekter, utan möjligtvis positiva sådana.

Snatterierna är i ringa omfattning förenade med skadegörelse, våld, hot eller andra negativa externa effekter. Man skulle dock kunna tänka sig negativa konsumtionseffekter, dvs. att man snattar och konsumerar varor som samhället av någon anledning värderar lågt eller negativt, som exempel kan nämnas barn och alkoholister som snattar öl.

Som ovan nämnts finns också möjligheten att de snattare som berörs finansierar narkotikamissbruk genom försäljning av snatterigodset. Detta förefaller dock ganska osannolikt. De som snattar för att finansiera narkotikainköp snattar förmodligen för större belopp än 20 kronor åt gången, varför de inte berörs av rapporteftergiften. Det finns dock möjligheten att de systematiskt snattar för belopp som inte överstiger 20 kronor. I den mån så är fallet kan man säkerligen inte försumma dessa konsumtionseffekter. Vid finansiering av narkotikainköp tillkommer eventuellt också häleriförluster genom att varorna säljs i andra hand under marknadspris till konsumenter som inte alltid är villiga att betala fullt marknadspris.

Ofta förekommer argumentet att ungdomar lär upp sig till en brottslig karriär inom varuhusen. Man kan naturligtvis tänka sig att antalet brott i framtiden är beroende av antalet snatterier idag, på så sätt att ett ökat antal snatterier leder till fler brott i framtiden. Det är möjligt att individen lär sig att snatterier "lönar sig", dvs. de inser att de faktiska riskerna är små med åtföljande antal snatterier från individens sida som följd. Om detta påverkar annan brottslig verksamhet är svårt att avgöra. Brottslighet av olika slag kan bero på en rad sociala faktorer och annat (se kap. 6). Inlärningsprocessen torde främst vara aktuell för barn och ungdom. Det är också vanligt att barn snattar, men att denna kriminalitet avtar för att upphöra i de övre tonåren, utan att det behövs något samhällsingripande. Ett ingripande från polis- och barnavårdsmyndigheter anses också på vissa håll kunna få en negativ effekt i detta avseende. Detta kan tolkas så att barn genom t.ex. snatterier lär sig att en brottslig karriär är föga lockande, varför lusten att fortsätta begå brott avtar efter hand. I detta fall erhålles en motsatt inlärningseffekt på så sätt att fler snatterier leder till färre brott i framtiden.

Sammanfattningsvis kan man alltså säga att de sociala konsekvenserna av eventuella förändringar i snatteriernas antal är små. Inkomstfördelningseffekten är möjligen positiv. Däremot kan det föreligga en negativ konsumtionsvärdering om snatterierna finansierar narkotikamissbruk. Eventuella inlärnings effekter kan vara både positiva och negativa. Även om införandet av rapporteftergift skulle medföra förändringar i snatterimängden efter företagets anpassning förefaller det därför rimligt att lämna de sociala konsekvenserna av snatterierna åt sidan och betrakta dessa som approximativt lika med noll, åtminstone så länge det inte finns någon större anledning förmoda att dessa småsnatterier leder till narkotikamissbruk, som annars inte skulle komma till stånd.

Om antalet snatterier inte förändras efter företagets anpassning så innebär det att snattarna totalt sett inte upplever avgörande förändringar i kostnaderna för snatteriernas genomförande. Om snattarnas förväntade värden accepteras som bas för den samhälls-ekonomiska kalkylen kan man under förutsättning att snatteriernas antal inte förändras också utgå från oförändrade kostnader för snattarna. Även om snatteriernas antal förändras behöver det inte innebära att de totala kostnaderna för snattarna förändras, eftersom antalet snatterier minskar i den mån de upplevda kostnaderna stiger (se 6.4.2.). Snattarnas upplevda eller förväntade kostnader behöver emellertid inte vara riktiga ex post eller accepteras av de lagstiftande myndigheterna. Ett argument för rapporteftergiftens införande har just varit att en rättslig prövning av lindriga snatterifall medför ett onödigt lidande för de er-tappade snattarna. Beaktas detta så medför rapporteftergifter en positiv effekt därigenom att färre lagförs. Denna effekt kommer dock att utelämnas nedan där det utgås ifrån oförändrade kostnader för snattarna.

8.6. En samhällsekonomisk bedömning

Den samhällsekonomiska intäkten av rapporteftergiftens införande utgörs av den besparing som rättsväsendet gör i och med att polisen kan lämna vissa snatterier utan åtgärd. Låt oss t.ex. utgå ifrån 10 000 färre polisutredningar per år. Besparingarna skulle då förmodligen ligga mellan 2-5 miljoner kronor beroende på om fallen inkluderar domstolsförfarande eller ej.¹⁾ Summan är naturligtvis mycket ungefärlig, men även om man tar till ordentligt så överstiger besparingarna knappast 10 miljoner per år.

1) Handläggningstiden hos polisen överstiger förmodligen inte ett par tre timmar. Till detta kommer åklagarens handläggningstid och i vissa fall handläggning inom domstol. Styckkostnaderna torde dock knappast överstiga 500 kronor (se SOU 1971:10 bil. 6).

Begränsningen i lagföringspraxis minskar riskerna att utsättas för obehag hos polisen, vilket tenderar att öka snatteriernas antal. Hur mycket är svårt att avgöra. Det finns emellertid mycket som talar för att förändringen blir liten, kanske omärklig för företagen. I vilket fall som helst blir den svår att skilja från förändringar i svinnets beroende av andra faktorer. Om förändringen uteblir, eller företagen inte vidtar några åtgärder till följd av denna, sammanfaller den samhällsekonomiska lönsamheten med besparingen inom rättsväsendet. Visserligen kan det uppkomma en okänd ökning i snatteriernas antal, men som vi såg ovan kan man förmodligen bortse från detta utan att kalkylens resultat förändras.

Om ökningen i snatteriernas antal blir påtaglig för företagen kommer dessa att vidtaga motåtgärder, som är mer eller mindre resurskrävande. Åtgärdernas omfattning är beroende på snatteriökningarnas omfattning och företagens möjligheter att vidtaga skyddsåtgärder. Den vidtagna straffrättsliga åtgärden medför alltså en övervältring av kostnaderna på företagen. Frågan om åtgärdens lönsamhet blir då också en fråga om vem som skall bära kostnaderna, dvs. om resursbesparingen inom rättsväsendet understiger kostnadsökningen inom företagen. För att bedöma detta skall jag anknyta till avsnitt 7.2.1., där några hypoteser om betalningsvilligheten för rättsväsendets insatser formuleras.

Betalningsvilligheten för rättsväsendets åtgärder bland potentiella offer, i detta fall företagen, kan förmodas vara lägre ju bättre alternativ dessa har till skydd mot snatterier. Man kan förmoda att företagen har goda möjligheter att genom mycket små kostnadsökningar omdisponera varorna. Godsaker, kosmetika, öl och andra varor som snattas kan lätt omplaceras så att de är synliga för redan existerande expediter. Förpackningarna kan ändras. Prislapparna kan utformas så att de inte kan tas bort etc. Man kan utgå ifrån att företagen vid eventuellt betalningsansvar är villiga att betala mindre för rättsväsendets åtgärder ju sämre dessa är i förhållande till företagets egna åtgärder. Rättsväsendet har praktiskt taget bara möjligheten att vidtaga repressiva åtgärder vilket förefaller ineffektivt i förhållande till företagets egna möjligheter. Detta skulle alltså tyda på att företagen är villiga att betala relativt litet för myndigheternas insatser, dvs. att en ökning av andelen rapportefgifter inte skulle medföra särskilt stora kostnadsökningar inom företagen relativt sett. Det är dock synnerligen svårt att avgöra huruvida dessa kostnadsökningar i företagen tillsammans understiger de sparade miljonerna inom rättsväsendet. Till detta kommer också möjligheten att detaljhandelns kunder upplever eventuell omdisponering av varorna som besvärande. Även om den enskilde kunden upplever effekten som liten kan totala konsekvensen bli betydelsefull, eftersom det gäller många individer vid många inköpstillfällen.

Det kan naturligtvis också tänkas att några av mina andra antaganden inte håller, t.ex. att rapporteftergiften får en stor effekt på snatteriernas antal med åtföljande sociala olägenheter. Större negativa sociala konsekvenser än den positiva effekten av resursbesparingen för myndigheterna behöver dock inte innebära att rapporteftergiftens införande är olämplig. På längre sikt har förmodligen företagen stora möjligheter att genom en rad olika innovationer på området underlätta för kunderna och försvåra för snattarna utan större kostnader. Myndigheterna har små möjligheter att med sina åtgärder påverka snatteriernas omfattning, framförallt på lång sikt. Däremot kan företagen på längre sikt hålla snatteriantalet nere, varför det från myndigheternas synpunkt kan vara motiverat att tillåta att rättsväsendets kostnadsminskningar medför kortsiktiga kostnadsökningar som överstiger besparingarna för myndigheterna.

Introduktionen av rapporteftergift förefaller alltså av allt att döma samhällsekonomiskt motiverad, även om man avstår från att värdera effekten av att färre småsnattare lagförs. Jag har dock bara jämfört denna åtgärd med förhållandena före dess införande. Det finns förmodligen andra åtgärder som är mer lönsamma än den här angivna förändringen. Det är svårt att se varför man valt att just låta försäljningsvärdet utgöra norm för rapporteftergiften. En förklaring skulle kunna vara att snattare som inte snattar för mer än 20 kronor antas besluta utan hänsyn till eventuella riskförändringar och därmed i ringa omfattning påverkas av rapporteftergiften. En annan rimlig förklaring kan vara att företagens snatterisvinn i dessa fall är obetydligt och kan motverkas med låga kostnader för företagen. En annan möjlighet är att man helt enkelt bedömt brottets allvarlighet direkt utifrån marknadsvärdet, vilket däremot måste anses principiellt felaktigt.

9. SUMMARY

9.1. Welfare Theoretical Basis

9.1.1. In the Tradition of Social Contract Theory

This dissertation is a welfare-theoretic analysis of crime and punishment. Attention is devoted primarily to thefts, frauds and crimes involving damage (eg. breaking and entering). Such offences constitute most of the work load of the police, courts and correctional system. The purpose of the dissertation is to illustrate the strength of modern welfare theory as a tool in the economic study of law and to further our understanding of the allocation problems of judicial systems.

The use of welfare theory to investigate problems of the criminal justice system is part of a long tradition in social thought. For instance, the 18th century British economist and philosopher Jeremy Bentham formulated a set of welfare-theoretic principles for penal law whereby punishment was deemed inappropriate whenever the suffering of a punished offender exceeded the gains due to the punishment.

Similarly, philosophical explanations of the functions of the criminal justice system have been developed. The body of thought known as "social contract theory" is such an explanation. According to this theory, individuals group together by means of social contracts which are mutually advantageous. These contracts are then maintained by a controlling power and together, social rules and control institutions constitute a criminal justice system.

Note that the principles of utility theory underlie both the theory of social contracts and modern welfare economics. Indeed, the formation of social contracts can be formally analyzed with game-theory. Thus, chapter 2 of the dissertation includes, among other things, a description of strategies for utility maximizing individuals in two-person matrix games where crime is allowed.

It is argued that the enforcement of contracts made by free, utility-maximizing individuals often requires a controlling authority. Contracts then involve "subcontracts" for sanctions and control. The establishment of a control organ can benefit all individuals ex ante. However, after the contract is "signed" and the control organ becomes effective, it is possible that punished individuals will be made worse off. Thus, a criminal justice

system need not be Pareto-sanctioned ex post.

As stated, a criminal justice system can benefit all ex ante. But note that circumstances often prevail whereby the introduction of a criminal justice system is not even ex ante Pareto-sanctioned. Two examples of such circumstances are: 1) a dictator or group of individuals forces all individuals to "sign" the social contract by simply promising to punish them if they don't obey it, and 2) the rules of the criminal justice system were established for (by) an earlier generation of individuals than those now living.

9.1.2. Punishment as a Stochastic Fee System

Most laws regulate activities which are harmful to individuals other than the perpetrator himself; that is, most laws regulate activities which generate "negative external effects". The economic literature contains extensive discussions of the optimal regulation of such activities by means of "optimal fees".

On the other hand, most economic analysis assumes that there are no costs of imposing and collecting fees. This is not appropriate for a study of the criminal justice system. The following analysis, due to Becker (1968), illustrates this. Before charging a fee, an externality generating activity must first be identified. This identification is costly for society. The total costs of identification and fee charging can be reduced by (1) outlawing the activity (2) increasing the fee (and renaming it "fine" or "punishment"), and (3) cutting down on resources expended in identification. In this way, a "stochastic" fee system arises in which the probability of getting caught times the fine for getting caught equals the optimal fee. Note that both the probability of getting caught and the fine (punishment) if caught are dependent on the structure of the criminal justice system. A fee system is often proposed as an alternative to legislation. However, it should be clear at this point that a legislated prohibition can be thought of as part of a stochastic fee system.

9.1.3. The Control Organ and Transfer Crimes

Many of the crimes processed by the criminal justice system involve transfers among individuals. Theft and property crimes are noteworthy examples. The economic consequences of such transfers

would appear to be negligible - especially if the value of the transferred articles is small and the marginal utilities of income for the individuals involved are similar. In order to illuminate the more subtle economic consequences of "transfer crimes", chapter 3 considers a simple hypothetical society where transfer crimes may be committed.

The hypothetical society is situated on an island and supports itself by fishing. Initially, individuals are assumed not to coordinate their activities in any way. Thus each islander fishes and fish-poaches so as to maximize his own utility. Each islander also attempts to keep his own fish net hidden so as to reduce the incidence of fish-poaching by others in his net.

The economic well-being of the islanders in this initial situation is then compared with the welfare which the islanders could receive if, through negotiations and contracts, fish-poaching were forbidden. It can be shown that the elimination of fish-poaching is socially advantageous since resources formerly devoted both to fish-poaching and to hiding of nets can now be used instead to increase the total catch.

However, the maintenance of anti-fish-poaching contracts requires (in the absence of perfect obedience of contracts by all islanders) a control organ which determines when fish-poaching has occurred and enforces sanctions against it. Since resources are expended in the functioning of the control organ, an optimal determination of the form of this organ necessitates consideration of both the cost-efficiency of the control organ and the change in resource allocation of fish-poachers and victims after the organ is established. For instance, a (costly) increase in punishment or in the scope of punishable activities will diminish the resource inputs of islanders for both fish-poaching and hiding of nets.

Note that any criminal justice system will induce a distribution of incomes among the islanders. For example, individuals with comparative advantages in fish-poaching will often be made relatively worse off the greater the punishment and scope of illegally-declared activities.

As mentioned above, most of the activities classified as "criminal" are activities with negative external effects. The discussion of contract formation and control organs can be modified so as to be applicable to external effects in general instead of to the special case of transfer crimes. In this way, the model of the isolated island society can be used to illustrate why societies often develop complicated rules and control systems to regulate activities with negative externalities (including transfer crimes). Further, the island example provides insight into why property rights exist - something which is taken for granted in nearly all economic analysis.

9.2. The Allocation Problem of Criminal Justice Systems which Combat Property Crimes

9.2.1. The Interdependence of Private and Collective Preventive Measures

The case of the isolated island differs greatly from the world we live in. However, there are important conceptual similarities between collective protection against fish-poaching and that portion of the criminal justice system which handles transfer and other property crimes. These topics are considered in chapter 4.

There is always some risk that a given individual will fall victim to a property crime. Generally, this risk can be reduced by either private or collective preventive measures. Thus the distribution of preventive measures between private individuals and a collective judicial system depends in part on the existence of returns to scale in the "production" of prevention.

However, the determination of the optimal criminal justice system is dependent on more than just economies of scale for prevention. The commission of a crime generates social consequences in the form of distribution effects and damage, violence, threat, etc.

So, a change in the nature of the criminal justice system will have a number of effects. First, the costs of the criminal justice system will change. Second, potential criminals will experience changed costs of committing crimes and this will influence the level of crime. Third, potential victims will react by varying their preventive measures which will in turn influence potential criminals. Changes in the level of reported crime also affect the costs of the criminal justice system. Clearly, then, there exists a relatively complicated interdependence between the actions of the criminal justice system, victims and offenders.

9.2.2. Possible Simplifications

It should be clear at this point that an optimal determination of the criminal justice system requires knowledge of how the social consequences of crime vary with changes in the actions of the criminal justice system and that these consequences are not easily measured. It is among other things hard to estimate changes in the level of crime since many crimes are either not reported to the police or recognized as crimes. It is also hard to evaluate income distributions, damage, violence and threat. However, simplifications are possible.

The most useful simplification is based on an argument that changes in the structure of the criminal justice system will be compensated for by potential victims so that the number of crimes committed remains constant. For instance, an decrease (increase) in collectively taken preventive measures will increase (decrease) the level of crime, leading to an increase (decrease) in private preventive measures which in turn decreases (increases) the level of crime. If the actions of potential victims are efficacious in influencing the level of crime, then one is justified in assuming, as a first approximation, that the total level of crime remains constant.

In spite of this, nearly all discussion of the social consequences of the functioning of the criminal justice system has centered around the damage involved with particular crimes, while the preventive measures of potential victims have been neglected. Similarly, criminal statisticians have tended to classify committed crimes so that all crimes in a given category can be weighted in accordance with some ranking of seriousness. This constitutes an attempt to estimate the total social consequences of crime.

An interesting observation here is that one can explain the relatively high punishments and large resource inputs to prevent crimes with small distribution effects and little damage (eg. petty theft). Here, the returns to scale of the criminal justice system may be relatively great so that it might be advantageous to let the criminal justice system bear a sizable part of the burden of preventing such crimes.

Further simplification is possible in cases when potential victims lack the opportunity or motivation to undertake preventive measures. Under these circumstances, the actions of the potential victim will not affect the level of crime and it is possible to eliminate the costs of private preventive measures from cost-benefit calculations. It will be necessary, however, to estimate the damage resulting from changes in the level of crime. Examples of crimes fulfilling these criteria are certain traffic offences, damage to public property and tax evasion. In the case of tax evasion, we are not interested in the actual incidence of tax evasion but instead in the reduction of tax receipts. For victimless traffic violations, the interesting variables are the total passenger hours lost in traffic delays and the frequency of accidents. At any rate, the value of these variables can be ascertained by using traditional cost-benefit analysis.

9.3. Behavior and Costs for the Criminal Justice System, Offenders and Victims

We have now briefly examined the mutual interdependence of measures taken by the criminal justice system, offenders and victims. As a basis for future cost-benefit analysis, it is desirable to study the reactions and costs of these three parties more closely. Chapters 5, 6 and 7 are thus taken up with "partial analyses" of the possible options and corresponding opportunity costs available to these parties.

The relationship between legal punishment and the costs of the criminal justice system are studied in chapter 5. The chapter begins with a flow-chart representation of the criminal justice system. This is followed by discussion of the possibilities of accurately determining the costs of the Swedish criminal justice system on the basis of current research with program budgeting and advanced computer technology. Finally, the chapter ends with applied analysis of the function and functioning of the police, courts and penal system.

Economic decision theory is used in chapter 6 to analyze the behavior of the criminal. The analysis is based on the supposition that a potential offender conceives of possible punishment as a cost. This assumption is consistent with the viewpoint that punishment and the risk of being discovered discourage criminal behavior. It would be incorrect to conclude, however, that an increase in punishment will decrease the level of crime - such a conclusion requires further analysis and assumptions.

The criminal's decisions are characterized by incomplete information. The potential criminal need not be aware of changes in measures taken by the criminal justice system. Thus such changes need not influence his behavior. Also, since, possible punishment lies in the future while a crime may yield immediate gain, it is to be expected that offenders with strong time-preferences will weight the possibility of future punishment relatively little. Further, there will normally exist substitution possibilities between different crimes so that if the punishment for one crime is increased, an individual may "switch" to a different crime, especially if he has few legal options opened to him.

An interesting aspect of the offender's decision structure is that there exists a form of returns to scale in connection with criminalized activities such that the marginal punishment for an additional crime is decreasing. For example, if an individual robs a bank, and is in a car being chased by the police, then the additional punishment for exceeding the speed limit will usually be low compared to the punishment for exceeding the speed limit

without first committing robbery. So, since the marginal cost of committing crimes is decreasing, an individual contemplating the commission of a crime will find it relatively advantageous to commit many or large crimes. This leads to the conclusion that an increase in punishment can actually increase the level of crime. Further, it tends to polarize individuals into two groups, "criminals" and "law abiders".

A similar effect arises for individuals who have been convicted several times. The more an individual is punished, the lower his welfare, and the lower his welfare, the less that can be confiscated from him. Thus the threat of punishment decreases the more an individual is punished. This argument and the argument above imply that it may be rational for an individual to commit crimes, especially if he has already committed a crime and/or has been punished earlier. Thus, again, it cannot be concluded that higher punishment will lead to a reduced crime level.

This last point has practical importance for the fixing of punishment. Regardless of the rationality of the offender, costly crime prevention measures (esp., punishment) which do not diminish the level of crime are ineffective. If punishment is ineffective, then criminal behavior may be reduced by assuring that the potential criminal has more, or more attractive, legal alternatives to crime.

Potential victims are assumed to act according to the same principles as offenders. That is, the victim chooses his options on the basis of their opportunity costs and expected gains. Presumably, the willingness of the potential victim to pay for the criminal justice system is lower the greater his own capacity for self-protection. Further, this willingness to pay should be a function of the form of the insurance system (if such exists). Increased insurance protection tends to collectivize criminality in the sense that the potential victim's motivation to protect himself is decreased.

Generally, in cases where individuals can protect themselves at a low cost it will be socially advantageous for the insurance system to contain bonus opportunities and high self-liability. At the present time, however, it appears that insurance does not do this. Coverage against smaller property crimes is relatively high while victims of crimes where self-protection is costly (eg., crimes of violence) are relatively poorly covered by most insurance policies.

In Sweden, it is standard practice that all crimes which are reported to the police are investigated and prosecuted (if there are suspects). This means that the propensity for crimes to be reported determines, to a large extent, the work load in the criminal justice system. It is therefore of interest to study

victims' costs of reporting crimes. Here, also, the structure of the insurance system comes into play since compensation is often contingent on the crime being reported to the police.

There is reason to believe that crimes are not reported to the police in a socially optimal manner. However, to introduce more complicated rules for expediting criminal investigations would force the criminal justice system to make sensitive judgements. To facilitate the solution of such problems, it is useful to apply cost-benefit analysis.

9.4. A Cost-Benefit Calculation

An application of the analysis of criminal law built up in the dissertation is carried out in chapter 8. This application consists of a cost-benefit calculation of a 1972 Swedish law allowing the police to abstain from taking action against "first-time" shoplifters when the value of the stolen goods is less than 20 Swedish crowns.

The passage of this law should have several effects. First, it brings about a cost reduction for the criminal justice system. If potential shoplifters react to changes in the risk of being prosecuted, then the law may also lead to an increase in the level of shoplifting. In this case, it is to be expected that sellers will react by taking measures to protect themselves. The primary increase in the level of shoplifting may then disappear. If this does not occur, then the social disadvantages of the shoplifting increase must be evaluated. However, it is unlikely that these disadvantages are great. The decisive factor for judging whether the law was economically motivated or not is whether the reduction of costs in the criminal justice system is greater than the increased costs of prevention borne by shopkeepers. Since present conditions are such that shopkeepers possess a rich flora of inexpensive protective actions while, comparatively, the criminal justice system has the single option of resorting to repressive measures, it is likely that there are diseconomies of scale in the prevention of shoplifting. Thus, the new law is probably motivated, compared to the status quo. However, even if the increase in privately borne costs is greater than the reduction of costs within the criminal justice system, the new law may still be advantageous in the long run. An increased shoplifting frequency induces shopkeepers to introduce innovations which decrease shoplifting - something which is probably not possible within the criminal justice system.

LITTERATURFÖRTECKNING

- Allingham, M. & Sandmo, A. Income tax evasion.. A Theoretical Analysis. Journal of Public Economics. Nr 3/4. Nov. 1972.
- Alpsten, B. Något om samhällets åtgärder mot brott. Justitiedepartementets planerings- och budgetsekreteriat. PM nr 18 1972.
- Andenaes, J. Om almenprevensjon og kriminalitetstype. Festskrift till Ivar Agge. Stockholm 1970.
- Aromaa, K. m.fl. Department store shoplifters. Institute of Criminology. Serie M. Helsingfors 1970.
- Arrow, K.J. A difficulty in the concept of social welfare. JPE nr 58 1950.
- Arrow, K.J. Uncertainty and the economics of medical care. AER. Dec. 1963.
- Arrow, K.J. Aspects of the theory of risk bearing. Föreläsningar. Kapitel 2 och 3. Helsingfors 1965.
- Baumol, W. & Oates, W. The use of standards and prices for protection of the environment. The Swedish Journal of Economics. Mars 1971.
- Becker, G. A theory of allocation of time. The Economic Journal. Sept. 1965.
- Becker, G. Crime and punishment: An economic approach. JPE. Mars/april 1968.
- Bentham, J. A fragment of government and an introduction to the principles of morals and legislation. Edited by Harrison, W. Basil Blackwell. Oxford 1960.
- Blomberg, H. Svensk statsrätt. Föreläsningar del 1. Almqvist & Wiksell. Uppsala 1904.
- Blumstein, A. & Larson, R. A system approach to the study of crime and criminal justice. Ingår i "Operations research for public systems", edited by Morse, P.M. MIT 1967.
- Blumstein, A. & Larson, R. Models of a total criminal justice system. OR, nr 2 1969.
- Bratholm, A. Bör adgangen till å anvende bötesstraff utvides? Norsk Juristtidsskrift. Nr 5 1967.

Buchanan, J.M. & Stubblebine, W.C. Externality. *Economica*. Nov. 1962.

Buchanan, J.M. The Demand and Supply of Public Goods. Kap. 9. Chicago 1968.

Burrows, P. On external costs and the visible arm of the law. *Oxford Economic Papers*. Mars 1970.

Börjesson, B. Om påföljders verkningar. Almquist & Wiksell. Stockholm 1966.

Cain, G.G. m.fl. Evaluating manpower programs for disadvantaged. Sid. 119-151 i "Cost-Benefit Analysis of Manpower Policies". Somers m.fl. (utgivare). Kingston, Ontario 1969.

The Challenge of crime in a free society. A report by the president's commission on law enforcement and administration of justice. US Government printing office. Washington D.C. 1967.

Coase, R. The distinction between private and social benefits and costs. *The Journal of Law and Economics*. Okt. 1960.

Cressey, R.R. Delinquency, crime and differential association. Malinus Nihjoff. Hauge 1964.

Davis, O. & Whinston, A. Externalities, welfare and the theory of games. *JPE* 1962.

Demsetz, H. Toward a theory of property rights. *AER*. Mai 1967.

Dosser, D. Distributing a free governmental service: Crime prevention. Reply. *Public Finance*. Dec. 1964.

Erhlich, I. Participation in illegitimate activities: An economic approach. *New Challenges for Economic Research*. 49 annual report NBER. Oct. 1969.

Ehrlich, I. & Becker, G. Market Insurance, Self-Insurance and Self-Protection. *JPE* vol. 8. 1972.

Elwin, G. m.fl. Den första stenen. Studiebok i kriminalpolitik. Tidens förlag. Malmö 1971.

Erickson, E. The social costs of the discovery and suppression of the clandestine distribution of heroin. *JPE*. Juli/aug. 1969.

Fernandez, R.A. The clandestine distribution of heroin. JPE. Juli/aug. 1969.

Firey, W. Limits to economy in crime and punishment. Social Science Quarterly. Sid. 72-77. 1969-70.

Fleisher, B.M. The effect of unemployment on juvenile delinquency. JPE. Sid. 543 ff. 1963.

Fleisher, B.M. The effect of income on delinquency. AER. Mars 1966.

Fleisher, B.M. The effect of income on delinquency: Reply. AER. Mars 1970.

Finkler, R. Analysis of the cost of a centralized versus decentralized national inquiry system. Ingår i "Task force report: Science and Technology". Utgiven av The president's commission on law enforcement and administration of justice. US Government printing office. Washington D.C. 1967.

Fisher, I. The theory of interest. Reprints of economic classics. New York 1970.

Fredriksson, G. Kriminalstatistiken och kriminologin. Almqvist & Wiksell. Uppsala 1962.

Glaser, D. The effectiveness of a prison and parole system. New York 1964.

de V. Graaff, J. Theoretical Welfare Economics. Cambridge university press. Cambridge 1967.

Haavelmo, T. Some observations on welfare and economic growth. Ingår i "Induction, Growth and Trade". Utgiven av Eltis, W.A. Oxford 1970.

Hann, R.G. Economics of crime and criminal justice project. Courts section. Toronto. Mars 1971.

Harris, J.R. On the economics of law and order. JPE. Jan/febr. 1970.

Holmes, R.A. On the economic welfare of victims of automobile accidents. AER. Mars 1970.

Håkansson, K. (utgivare). De laglösa. Kriminalsociologiska studier. Prisma. Oskarshamn 1969.

Jeness, R.A. Manpower mobility programs. Sid. 184-220 i "Cost-Benefit Analysis of Manpower Policies". Utgiven av Somers m.fl. Kingston, Ontario 1969.

Ju. Ds 1972:22. Brottsutvecklingen 1972-1977. Rapport avgiven av arbetsgruppen för kriminalitetsprognoser.

Katzman, M.T. The economics of defence against crime in the streets. Land Economics. Nov. 1968.

Kungl. Maj:ts kungörelse om ändring i polisinstruktionen (1965:686) SFS 1972:24.

Kungl. Maj:ts cirkulär till polismyndigheterna om rapporteftergift för vissa snatteribrott. SFS 1972:25.

Landes, W. The economics of fair employment laws. JPE. Sid. 507 ff. 1968.

Landes, W. An Economic Analysis of the courts. Journal of Law and Economics. April 1971.

Lange, O. The foundation of Welfare economics. Economica nr 10, 1942.

Lester, C.T. & Rappaport, C. Law enforcement and cost-benefit analysis. Public Finance. Nr 1 1969.

Lindby, K. Some economics of crime and crime control. Ingår i "The cost of crime and crime controll". Second International symposium in comparative criminology in Canada. April 29 - May 2 1970.

Luce, R.D. & Raiffa, H. Games and Decisions. John Wiley & Sons, New York och London 1957.

A Manual for constructing a crime and delinquency index in Canada. Center for the study of criminal statistics. Department of Criminology. University of Montreal. 1966.

Martin, J.P. Offenders as Employees. Macmillan. London 1962.

Martin, J.P. & Bradley, J. Design of a study of cost of crime. British Journal of Criminology. Okt. 1964.

Mishan, E.J. Paretooptimality and the law. Oxford economic papers. Vol 19. 1967.

Mishan, E.J. A note on the cost of tariffs, monopolies and thefts. Western Economic Journal. Sept. 1969.

Modéer, B. Polisanmällda butikssnatterier i Malmö. Juridiska fakulteten Lunds Universitet 1969.

Morris, N. & Hawkins. The honest politicians guide to crime control. Kap. 2. Incidence, costs, victims and causes of crime. University of Chicago Press 1970.

Musgrave, R.A. The Theory of Public Finance. McGraw-Hill New York 1959.

Møggestue, I. Kriminalitet, årskull og økonomisk vekst. Artikler fra statistisk sentralbyrå nr 12. Oslo 1965.

Nath, S.K. A Reappraisal of Welfare Economics. Routledge & Kegan Paul. London 1969.

Nelson, A. Ingripande vid brott. Prisma. Stockholm 1970.

Nelson, A. Lagöverträdelser och samhällsingripanden. Nordisk tidskrift for Kriminalvidenskab Nr. 1. 1972.

Nestius, H. (utgivare). Behandling som straff. Prisma. Stockholm 1969.

Nestius, H. (utgivare). I stället för fängelse. Prisma. Oskarshamn 1970.

Nilsson, E. m.fl. Utredning inom ramen för programbudgetutveckling inom polisväsendet. Del 1-4. Projekt utfört på uppdrag av Rikspolisstyrelsen. Stockholm 1973.

Palving, G. Butiksstölder i livsmedelsbutiker och varuhus. Trebetygsuppsats i företagsekonomi. Lunds Universitet 1969.

Pauly, M. The economics of Moral Hazard: Comment. AER. Juni 1968.

Phillips, L. m.fl. Crime, Youth, and the labor market. JPE. Sid. 491 ff. 1972.

Prest, A.R. & Turvey, R. Cost-Benefit Analysis: A survey. Surveys of Economic Theory. Vol. III. MacMillan. New York 1967.

Rapoport, A. Teori för tvåmansspel. Bonniers. Stockholm 1967.

Rawls, J. A theory of justice. Clarendon Press. Oxford 1972.

Rikspolisstyrelsen. Skiss till programbudget för polisväsendet 1970/71.

Rikspolisstyrelsen. Petita 1972/73.

Robert, P. Operational research in the criminal justice system. Europarådet, Strasbourg 29/9 1970.

Rottenberg, S. The clandestine distribution of heroin, its discovery and suppression. JPE. Sid. 78 ff. 1968.

Roy, R. An outline for research in penology. OR 12/1 1964.

Samarbetsorganet för ADB inom rättsväsendet. Informationssystem för rättsväsendet. PM 26/6 1970.

Samuelson, P.A. The pure theory of Public Expenditure. The Review of Economics and Statistics. Nr 36 1954.

Samuelson, P.A. Diagrammatic Exposition of a Theory of Public Expenditure. The Review of Economics and Statistics. 1955.

Samuelson, P.A. Aspects of Public Expenditure Theories. The Review of Economics and Statistics. 1958.

Schelling, T. Economic analysis and organized crime. Ingår i "Task force report: Organized crime". Appendix D. Utgiven av The President's commission on law enforcement and administration of justice. US Government printing office. Washington D.C. 1967.

Schelling, T. (Chairman). Round table on allocation of resources in law enforcement. AER. Sid 504 ff. 1969.

Sellin, T. & Wolfgang, M.E. The measurement of delinquency. John Wiley & son. New York 1964.

Schenton, C.G. Report on the cost of crime. Journal of the American Institute of Criminal Law and Criminology. Vol 22. 1931-32.

Shoup, C.S. Standards for distributing a free governmental service: Crime prevention. Public Finance. Dec. 1964.

Skogh, G. Ekonomisk analys applicerad på straffrättsliga åtgärder. Lic.-avhandling. Nationalekonomiska inst. vid Lunds Universitet. 1972:a.

Skogh, G. Diskussionsunderlag: Statistik ur "ingripanderutinen" som planeringsunderlag på departementsnivå. Arbetsgruppen för kriminalitetsprognoser. PM nr 6. 1972-10-02. 1972:b.

Skogh, G. Analys av allmänpreventionen med utgångspunkt från ekonomisk beslutsteori. Nordisk tidskrift för kriminalvidenskab. Nr 3/4 1972:c.

SOU 1967:11. Programbudgetering. Del 1.

SOU 1968:6. Strukturuomvandling och konkurrens inom handeln. Koncentrationsutredningen.

SOU 1969:1. Faktisk brottslighet bland skolbarn.

SOU 1969:25. Planering och programbudgetering inom försvaret.

SOU 1969:36. Läkemedelsindustrin. Kapitel 10. Normativa aspekter. Koncentrationsutredningen.

SOU 1970:32. Polisen i samhället.

SOU 1970:61. Trafiknykterhetsbrott.

SOU 1971:10. Snatteri.

SOU 1971:74. Kriminalvård i anstalt.

SOU 1972:72. Rätten till ratten. Förslag till körkortsreform. 3 expertutredningar.

Stark, W. Jeremy Bentham as an economist. The Economic Journal. April 1941.

Stark, W. Jeremy Bentham as an economist. The Economic Journal. Dec. 1946.

Statsverkspropositionen. Bilaga 4. Justitiedepartementet. Stockholm 1973.

Stigler, G.J. The optimum enforcement of laws. JPE. Maj/juni 1970.

Strömberg, T. Inledning till den allmänna rättsläran. Studentlitteratur. Lund 1971.

Thalberg, B. Teorier om produktiv innsats. Notater fra professor Haavelmos forelesninger. Memorandum fra Universitetets socialøkonomiske institutt. Nr 8 Serie 4. Oslo 1950.

Thrall, Coombs m.fl. Decision processes. John Wiley & sons. New York 1957.

Trafiksäkerhetsverket. Rapport 116. Stockholm 1968.

Tulkens, H. m. fl. The cost of delinquency: A problem of optimal allocation of private and public expenditure. (Stencil)
Center of Operations Research and Econometrics. Heverlee.
Belgien. Aug. 1971.

Tullock, G. An Economic Approach to Crime. Social Science
Quarterly. Sid. 59-71. 1969-70.

Turvey, R. On divergence between social cost and private cost.
Economica 1963.

Törnudd, P. Om allmänpreventionen. (Stencil) Helsingfors.

Törnudd, P. The futility of search for cause of crime. (Stencil)
Helsingfors.

Undén, Ö. Svensk Sakrätt. Del I, Lös Egendom. Gleerups. Lund 1927.

Weicher, J. The effect of income on delinquency: Comment. AER.
Mars 1970.

Vickrey, W. Some implications of marginal cost pricing for public
utilities. AER. Nr 2. 1955.

Williams, A. Output budgeting and the contribution of micro-
economics to efficiency in government. CAS occasional papers,
nr 4. 1967.

Willmers, M.A.P. Crime and information theory. Edinburg
University Press. Edinburgh 1970.

Wolf, P. Sociologisk teori og kriminologisk forskning. Särtryck
av festschrift till Stephan Hurwitz. Juristförbundets förlag.
Köpenhamn 1971.

Wolf, P. Crime and Development. An International Comparison of
Crime Rates. Scandinavian Studies in Criminology. Vol. 3. 1971.

Förkortningar

AER The American Economic Review
JPE The Journal of Political Economy
Ju Justitiedepartementet
OR Operations Research
SFS Svensk författningssamling
SOU Statens Offentliga Utredningar

Lund Economic Studies

*All works appearing in Lund Economic
Studies can be ordered from
Studentlitteratur, Lund 1, Sweden*

1. Guy Arvidsson *Bidrag till teorin för verkningarna av räntevariationer*. Lund 1962. Pp 66, ill.
2. Björn Thalberg *A Trade Cycle Analysis. Extensions of the Goodwin Model*. Lund 1966. Pp 127, ill.
3. Bengt Höglund *Modell och observationer*. En studie av empirisk anknytning och aggregation för en linjär produktionsmodell. Lund 1966. Pp 224, ill.
4. Alf Carling *Industrins struktur och konkurrensförhållanden*. Lund 1968. Pp 415, ill.
5. Tony Hagström *Kreditmarknadens struktur och funktionssätt*. Lund 1968. Pp 400, ill.
6. Göran Skogh *Straffrätt och samhällsekonomi*. Lund 1973. Pp 138, ill.